

Váradi Monika Mária

Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei

Kutatásunk a migrációban részt vevő, abban közvetlenül vagy közvetetten érintett emberekre, az ő elbeszélt történeteikből kibomló tapasztalatokra, élményekre fókuszált, a velük készített interjúkon alapulnak e könyv empirikus eredményekben gazdag tanulmányai. Érdeklődésünk középpontjában a döntéseket hozó, cselekvő emberek *ágenciája* áll, az ágencia azonban nem tanulmányozható s nem is érthető meg anélkül, hogy elgondolkodnánk azokon a *strukturális feltételeken*, amelyek az emberek döntési, mozgási, cselekvési lehetőségeit meghatározzák, korlátozzák vagy éppen támogatják. A struktúrák és ágencia viszonyára, kölcsönhatására vonatkozó kérdés úgy is megfogalmazható, hogy a migráció, a migrációban érintett ember vajon milyen hatással van a küldő és befogadó országok gazdaságára, társadalmára, milyen változásokat indít el lokális, háztartási és egyéni szinten. E bevezető jellegű tanulmányban a migráció néhány markáns, de eltérő fókuszú elméleti megközelítésének tárgyalásakor arra törekszem, hogy e globális jelenségről, okairól és vélelmezett, vágyott, félt hatásairól írott, számomra inspiráló gondolatokat egyfajta rendszerbe szedjem, s ezzel közelebb kerüljek a megértéséhez (abban a reményben, hogy másoknak is fogódzókat nyújthatok).

A migráció sokszínűsége

A hosszabb-rövidebb ideig valamely uniós országban dolgozó, élő emberekkel, itthon maradt családtagjaikkal folytatott beszélgetésekből a migrációs tapasztalatok összetettségének, sokszínűségének képe bontakozik ki. Az útnak indulók között van fiatal, középkorú és idős, roma és nem roma, diplomás, szakmunkás és alacsonyan képzett, jobb módú és szegény; „kint” ki gyárban, ki szállodában, vendéglőben, ki építőiparban, ki idősgondozóként dolgozik. Van, aki saját egzisztenciáját szeretné megalapozni, a függetlenségét keresi, van, aki a reménytelenség elől menekül, sokakat a hiteltörlesztés kényszerít külföldre, más a gyerekeinek, unokáinak akar segíteni a kint megkeresett fizetéséből. Az államhatárokon átlépő migráció a magyar társadalom legkülönbözőbb helyzetű rétegeiben a megélhetés, boldogulás lehetséges alternatívájává vált, azok pedig, akik nem indultak el, közvetlenül és közvetve érintettek lehetnek: családtagjuk, barátjuk él, dolgozik külföldön, mások hallomásból ismert, a lokalitás szintjén releváns történetekre hivat-

kozva osztják meg (közvetett) tapasztalataikat a migrációról. Ha megpróbáljuk az egyéni és családi történetekből, helyi tudásokból kibomló eleven és tarka képtől hátrébb lépve elemezni kutatásunk eredményeit, akkor olyan értelmezési kereteket kell keresnünk, amelyek saját tapasztalatainkat a szakmai diskurzusokba ágyazzák, összehasonlíthatóvá teszik. E tanulmányban nem vállalkozom a migráció elméleteinek szisztematikus áttekintésére (lásd például Massey et al. 1993), erre a szakirodalom óhatatlanul szelektív tanulmányozása sem ad lehetőséget. Ehelyett először néhány olyan elméleti megközelítést veszek sorra, amelyek segítséget nyújthatnak a határon átlépő migráció okainak, működésének, természetének megértésében, majd a migráció és fejlődés viszonyáról szóló különböző állításokat kísérem meg áttekinteni. E tanulmány lényegében arra vállalkozik, hogy számot vessen a kutatási tapasztalatok *lehetséges* olvasatainak és értelmezésének hálójával; ez a kaleidoszkópszerűen feltáruló kép reményeim szerint megmutatja, hogy a különböző kérdésekre más-más perspektívából és fogalmi keretben lehet és érdemes a választ keresni.

A határon átlépő migráció és transznacionalitás

A migrációs történetek alapján a legkézenfekvőbbnek néhány (ideál)tipikus migrációs pálya azonosítása tűnik. Vannak, akiknek útja *az elvándorlás és bevándorlás klasszikus modellje* (lásd Pries 2010)¹ szerint alakul, vagyis az érintett emberek, személyek, családok letelepedése véglegessé válik a befogadó országban, függetlenül attól, hogy eredetileg is ezzel a szándékkal indultak-e útnak. Arra is akad példa, hogy valaki megpróbálkozik külföldön boldogulni, de számításai nem válnak be és/vagy nem tudja elviselni a távolsággal járó érzelmi terheket, visszatér, s nem is akar többé próbálkozni. A legtöbben eleve nem tervezik az áttelepedést, hanem gazdasági, anyagi okokból, munkavállalási céllal rövidebb-hosszabb ideig, akár hosszú évekig is, ismétlődően átlépik a határt, s mozognak két vagy több ország között. Azt a mintát követik, amelyet *időszakos vagy cirkuláris migrációként* azonosíthatunk (Vertovec 2007, Triandafyllidou 2013, Çağlar 2013, Hárs 2016a). Kutatásunk is rávilágított azonban az egyes migrációs típusok közötti határok fluiditására (lásd Çağlar 2013, De Haas 2014a), hiszen a gazdasági, intézményi, politikai struktúrák, a migrációt szabályozó rezsimek és az élethelyzetek változása egyaránt átalakít(hat)ja a migrációs döntéseket, célokat és pályákat. Az egyes típusok közötti határok elmosódottságát a transznacionális lét „itt” és „ott”-jának párhuzamossága, a kibocsátó és befogadó országok közötti gyakori mozgás, a kapcsolattartás változatos formái, végső soron a végleges (tartós) letelepedésre, illetve a visszatérésre vonatkozó migrációs döntés elodázhatósága, „lebegése” is erősíti (lásd ehhez Feischmidt–Zakariás 2010:159, Moreh 2014). E leíró jellegű

¹ Ludger Pries a nemzethatárokon átívelő migráció négy ideáltípusát alkotta meg: a klasszikus modell, visszatérő migráció, diaszpóra-migráció és transznacionális migráció (Pries 2010:59–63).

típusokon túl, az országhatárokat átszelő migráció természetének és dinamikájának, a migrációban részt vevők és érintettek gyakorlatainak megértéséhez közelebb juthatunk a transznacionális perspektíva, a transznacionalitás, a transznacionális migráció elméletei segítségével. Thomas Faist szerint a határokat átszelő migráció fogalma egyfelől, nemzetállami szempontból, nemzetközi migrációt, másfelől a nem állami szereplők, így maguk a migránsok perspektívájából *transznacionális migrációt* jelent, amelyet források és emberek többirányú áramlása-ként értelmezhetünk, amelyek a befogadó és kibocsátó országokra és magára a migráció folyamatára is hatással vannak (Faist 2016).

Basch és szerzőtársai klasszikus munkájukban a transznacionalitás fogalmával azt a jelenséget írják le, hogy a migránsok egy másik országban letelepedve, élve sem szakadnak el származási országuktól, sokféle – családi, gazdasági, szociális, vallási, kulturális, politikai – kapcsolatot tartanak fenn a kibocsátó országgal; viszonyaik, aktivitásaik egyszerre két vagy akár több nemzetállamhoz kötik őket (Basch et al. 1994:7). A migráció a 19–20. század fordulójának nagy kivándorlási hullámai idején sem jelentette azt, hogy a kivándoroltak megszakították volna a kapcsolatokat az otthoni világgal, a migráció transznacionális természetét (kapcsolatok fenntartása, családtagok és szervezetek támogatása) Thomas és Znaniecki is felismerték korszakos munkájukban (lásd Glick Schiller–Faist 2010).² A huszadik és huszonegyedik század új és olcsó közlekedési, telekommunikációs technológiái azonban korábban nem tapasztalt módon tömegessé és mindennapivá tették a nemzeti határokon, földrésnyi távolságokon átívelő rendszeres, akár napi kapcsolattartást a migrációnak köszönhetően különböző országokban élő családok, közösségek tagjai között (lásd Portes 2003, Vertovec 2004b, 2009).

A transznacionalitás legáltalánosabban a nemzetállami határokon átívelő, ismétlődő, többirányú tranzakciókra, különböző országokban elhelyezkedő lokalitások közötti mozgásra, kapcsolatokra, struktúrákra, hálózatokra, terekre vonatkozik (lásd Pries 2010, 2016, Faist 2008, 2010, 2014, 2016, Glick Schiller 2010, Vertovec 2009), az értelmezés és elemzés szempontjából érdemes azonban megkülönböztetni három fogalmat. A *transznacionalizáció* a határokon átlépő tranzakciók általános folyamatait jelöli, a *transznacionalitás* a határokon átnyúló tranzakciókba való bekapcsolódás szintjére vonatkozik, míg a *transznacionális társadalmi tér* vagy *mező* fogalma a különböző államok között feszülő struktúrákra utal (Faist 2016). „A transznacionális alakzatok, mezők és terek kötelező kombinációiból és ezek tartalmaiból, a hálózatokban és szervezetekben elfoglalt pozíciókból és olyan szervezetek hálózataiból állnak, amelyek átmetszik legalább két nemzetállam határait” (Faist 2008:23, 2010:74, lásd még Pries 2001, 2010, Glick Schiller 2010, Vertovec 2009 hasonló definícióit). A transznacionalitás sok-

² William I. Thomas és Florian Znaniecki: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című ötkötetes munkáját 2002 és 2004 között kiadta az Új Mandátum Könyvkiadó és a Max Weber Alapítvány.

féle társadalmi aktivitást jelöl, és a társadalmi élet legkülönbözőbb szféráit érinti a hazautalt pénzekről (remittenciák) az utazásokon, találkozásokon, kapcsolatokon át a javak, fogyasztási szokások, értékek, gondolatok, eszmék áramlásáig. A transznacionális terek, a bennük elfoglalt pozíciók, kapcsolatok változékonyak, dinamikusak, ahogy a transznacionalitás is eltérő mértékben érinti az egyes migránsokat, akik között nemcsak azokat találjuk, akik hosszabb időt töltenek egy külföldi országban, hanem olyan embereket is, akik csak rövid ideig tartó térbeli *mobilitásban* érintettek (Faist 2008:27). Transznacionális perspektívából tekintve az évek óta tartóan külföldön élők és évente kétszer hazlátogatók, az ausztriai vagy németországi munkahelyükről hétvégeként hazajárók vagy a havi váltásban németországi időseket gondozók egyaránt részesei, fenntartói, mozgatói a transznacionális térnek. Ismétlődően átlépik az államhatárokat, naponta beszélgethetnek az otthoniakkal, családtagjaiknak pénzt, fogyasztási cikkeket, értékeket küldhetnek, hozhatnak haza – a terepeinken hallott elbeszélésekben leggyakrabban kétfajta transznacionális tranzakcióról, a kommunikációról, valamint a pénzek és javak áramlásáról hallhattunk.

A transznacionális tereket sűrű és folyamatos, határokat átszelő tranzakciók jellemzik, mert függetlenül attól, hogy az érintettek végül hol telepednek le, fenntarthatnak transznacionális kapcsolatokat, amelyek hatással vannak mindenkori országaikra (Faist 2008:27). A transznacionális tereket nem csak a migránsok és azok közösségei népesítik be, az otthon maradtak is működtetői a kapcsolatoknak, részesei a migrációs döntéseknek, morálisan, érzelmileg támogatják külföldön dolgozó, tanuló, élő családtagjaikat. Gyakran elfelejtkezünk arról, hogy a források, erőforrások nem csak külföldről haza, de ellenkező irányba is áramolhatnak (lásd Faist 2010, 2016, Mazzucato 2011).³ A transznacionális tranzakciók tartalma, gyakorisága, intenzitása változhat, a kapcsolatok lehetnek múlóak és hosszú évekig is fennmaradhatnak, lehetnek ritkásak és sűrűek, erősödhetnek és gyengülhetnek. Meg is szakadhatnak, akár úgy, hogy az elsőként kivándorolt „út-törőt” követik a családtagok, rokonok, akár úgy, hogy a külföldön letelepedett családokban a második és következő generációknak már nincs kötődése a kibocsátó országhoz, akár úgy, hogy végleg hazatérnek azok, akik külföldön éltek, dolgoztak.

A kapcsolatok, pozíciók, emberek és szervezetek hálózatainak összetett rendszereként meghatározott transznacionális terek több típusa is azonosítható: ilyenek a transznacionális család, a tartósan külföldön élő, azonos településről vagy vidékről származó migránsok által létrehozott szervezetek (*hometown associations*), kutatók és szakértők tudásközösségei, vallási, egyházi vagy etnikai és nemzeti (vagy diaszpóra) közösségek (pl. kurdok vagy örmények) (részletesebben lásd például Faist 2008). A transznacionális családok, közösségek, szervezetek gyakor-

³ Az ellenkező irányba áramló pénzek, remittenciák különösen fontosak lehetnek a migráció kezdeti fázisaiban, segíthetnek például a legalizáláshoz szükséges dokumentumok beszerzésében. A migrációval járó megnövekedett veszélyek pedig a költségek emelkedéséhez és ebből következően az otthoni családok eladósodásához vezetnek (Faist 2010, 2016).

latai, tranzakciói mind a befogadó, mind a küldő országban jelentős gazdasági, társadalmi, politikai hatással bírhatnak. A szakirodalomban rendre visszaköszönnek a példák arról, hogy a közép- és latin-amerikai migránsok által az USA-ban alapított „szülőváros egyesületek” anyagilag támogatják az otthoni települések infrastrukturális fejlesztéseit, s maguk is bele kívánnak szólni a fejlesztéseket érintő döntésekbe (lásd például Portes 2008). A transznacionális migránsokat és a transznacionális vagy diaszpóra közösségeket⁴ az általuk hazautalt pénzek növekvő nagyságrendje, támogatásaik jelentősége tette az elmúlt években a fejlődés alapvető szereplőivé a nemzetközi pénzügyi és politikai szervezetek szemében (Faist 2010, Glick Schiller–Faist 2010).

Saját kutatási tapasztalataink alapján az a benyomásunk, hogy az utóbbi években Magyarországról megindult migráció léptéke és az eltelt viszonylag rövid idő miatt még nem látszik, hogy létrejönnek-e olyan transznacionális, egy-egy településsel, vagy az országgal lojális, szolidáris közösségek, szervezetek, amelyek aktívan támogatják a kibocsátó lokalitásokat. Benyomásunk a kutatás perspektívájából fakadóan torzított is lehet, hiszen mi elsősorban a cirkuláris migráció eseteivel találkoztunk, a vizsgált településeken ez bizonyult a meghatározó migrációs mintázatnak, ami a transznacionális kapcsolatok családi, mikroközösségi szintű ápolását jelenti, a tipikus transznacionális közösségek kialakulása viszont nagyobb számú ember tartósabb külföldi tartózkodását előfeltételezi. Mindenesetre sehol nem hallottunk arról, hogy ilyen formális szervezetek vagy informális csoportok léteznének, és támogatnák a kibocsátó településeket.

Összefoglalóan, a vizsgált terepeinkről útnak induló, külföldön élő, dolgozó embereket transznacionális migránsoknak (is) nevezhetjük, akik itthon maradt családtagjaikkal, rokonaikkal, barátaikkal, ismerőseikkel együtt transznacionális térben mozognak, vagy maradnak éppen helyben, eltérő gyakorisággal és intenzitással transznacionális kapcsolatokat ápolnak, transznacionális gyakorlatokban, tranzakciókban vesznek részt. A transznacionális migráció elmélete, fogalmi kerete segít abban, hogy a migrációt ne csupán nemzetállami perspektívából,⁵ hanem a migrációban érintettek nemzetállamokon átívelő gyakorlatai, kapcsolatai, hálózatai felől, mikroszinten is vizsgáljuk. Ez a nézőpont, értelmezési keret azon-

⁴ Faist szerint a diaszpóra fogalmát a fejlődés-diskurzusokban, míg a transznacionális közösségeket a transznacionalitás irodalmában használják. Mindkét kategória „közelség nélküli közösségeket” jelöl, vagyis nem a földrajzi közelségen, hanem szociális és szimbolikus köteléken alapulnak, amelyek összekötik az etnikai, vallási és professzionális diaszpórákat (Faist 2010:73). Brubaker a diaszpórákat nem szubsztanciális fogalomként értelmezi, hanem mint kifejezést, állásfoglalást és állítást. Álláspontja szerint a diaszpóra a praxishoz kötöttségénél fogva „gyakorlati kategória”. Mint ilyen, a diaszpóra fogalmát „állításokra, projektek kialakítására, elvárások megfogalmazására, energiák mobilizálására és lojalítások iránti igények kifejezésére” használják (Brubaker 2005:12).

⁵ A transznacionalitás koncepciója és kutatási programja meghaladja a „módszertani nacionalizmust”, feloldja a zárt nemzetállamokról alkotott elképzeléseket (lásd például Wimmer–Glick Schiller 2002a és 2002b).

ban csak korlátozottan ad választ arra a kérdésre, hogy magát a migrációt milyen strukturális okok táplálják.

A migrációt tápláló erők: globális egyenlőtlenségek⁶

A migráció hátterében álló strukturális okokról álljon itt egy tömör definíció: „a határokon átívelő migráció a jólléthez, szabadsághoz, biztonsághoz, jövedelemhez, egészséghez, üzleti és munkalehetőségekhez, az egyéni és csoportos életlehetőségekhez, hatalomhoz és presztízshoz való hozzáférés globális egyenlőtlenségeire adott látható válasz. A migráció a társadalmi mobilitás ígéretét hordozza” (Faist 2016:323), olyan utat kínál egyének és csoportok számára, amellyel áthidalhatják a gazdagabb és a szegényebb régiók közötti szakadékot.

A migráció irányadó elméletei az egyenlőtlenségek forrását eltérő módon azonosítják. A neoklasszikus közgazdasági megközelítés a migráció okát az univerzális jövedelmi különbségekben látja; ezeket mérlegelve az egyes emberek racionálisan döntenek a migráció mellett, céljuk a megfelelőnek tekintett jövedelmi szint elérése. E megközelítéssel szemben felróható, hogy mindössze az egyenlőtlenségek egyetlen fajtájára, a jövedelemre, és kizárólag a migráció gazdasági motívumaira koncentrál (Faist 2016), és nem veszi figyelembe azt a társadalmi kontextust, amelyben az individuális döntések megszületnek (Portes 2008, 2012). A centrum–periféria közötti függőség és a világszisztéma elméletei a centrum (globális észak) és a periféria (globális dél, beleértve a félperiferikus kelet országait) közötti egyenlőtlenségeket hangsúlyozzák, a munkaerő centrumok felé vándorlását pedig természetes válasznak tartják arra, hogy a centrumországok kapitalista intézményei behatolnak a fejletlenebb országokba, felforgatva a piaci, megélhetési, fogyasztási és társadalmi viszonyokat (Portes–Walton 1981, Portes–Böröcz 1989). Ezek az elméletek a társadalmi egyenlőtlenségeket és a mobilitást a nagy, globális társadalmi átalakulások elválaszthatatlan részének tekintik (lásd erről később).

A migráció okainak és fennmaradásának középszintű magyarázó elméletei részint a neoklasszikus elméletet finomítják. A migráció új gazdaságtana (lásd Stark 1991) az egyéni döntéseket tágabb kontextusban, például háztartási döntésekbe ágyazottan értelmezi, illetve nem az univerzális különbségeket, hanem a relatív deprivációt tartja a migráció forrásának; a nem migráns családok összevetik helyzetüket a migrációban érintett családokéval, s ezért döntenek egy- vagy több családtagjuk migrációja mellett.⁷ A migráció a családok számára a megélhetési stra-

⁶ Nagyon szép, történeti és globális perspektívájú áttekintést nyújt erről Melegh Attila a vele készített interjúban (2015).

⁷ Szelényi Iván az Egyesült Arab Emírátsokban dolgozó pakisztáni vendégmunkások körében végzett empirikus kutatást, amely a neoklasszikus közgazdaságtannal szemben a migráció új

tégiák és bevételek diverzifikálása révén csökkenti a megélhetés kockázatait, és növeli a biztonságot. A kumulatív okság elmélete, illetve a hálózatelmélet a migrációt fenntartó mechanizmusokat mutatják be, a folyamatokat, amelyek a migráció kockázatainak és költségeinek csökkentésével a migráció kiterjedését, majd végül gyengülését eredményezik. A javak, jövedelmek, életlehetőségek globálisan egyenlőtlen elosztása mellett a nemzetállamok migrációs rezsimejének szelektív bezárkózását is a migráció viszonylag független ösztönzőjének tekinthetjük; ezek a rezsimek állampolgáraiknak privilégiumokat adnak, ezzel egyidejűleg kizárják a kívülállókat, az idegenek különböző csoportjait (Faist 2016).⁸ Másként fogalmazva, a migránsok különböző csoportjainak befogadó országon belüli jogállása, helyzete, hozzáférése a szociális ellátásokhoz szorosan összefügg a határellenőrzés gyakorlataival és a migrációs politikákkal. Az őshonosnak tekintett állampolgárok és a különböző migráns csoportok közötti egyenlőtlenségek megteremtésében és fenntartásában pedig olyan társadalmi mechanizmusok működnek, mint a migráns munkaerő kizsákmányolása, tudásának leértékelése, kirekesztése ellátásokból, szolgáltatásokból, jogokból, a hatalmi aszimmetriák fenntartása (Faist 2014, Stielike 2017).

Melegh Attila elemzései rámutatnak arra, hogy Magyarország is integrálódott a globális migrációs áramlások, „migrációs cserék” rendszerébe (Melegh 2013, Melegh–Sárosi 2015), vagyis a társadalmi mobilitás és reprodukció stratégiai egyre inkább a globális, hierarchikus társadalmi térben, Melegh kifejezésével a „kelet-nyugati lejtő” mentén szerveződnek (Melegh 2006, Horváth–Kiss 2015). Az innen a fejlett nyugat-európai országok felé irányuló migráció strukturális okai is az elérhető bérek, jövedelmek, életesélyek, életminőség egyenlőtlen elosztásában rejlenek (Faist 2014), a migráció pedig az érintettek számára az egyenlőtlenségek mérséklésének eszköze. A migrációban részt vevők száma változhat, de a migrációt okozó egyenlőtlenségek, strukturális feltételek tartósan mutatkoznak. A népesség csökkenésével és előregedésével jellemezhető demográfiai tendenciák miatt a nyugat-európai országok a jövőben is rá lesznek utalva a bevándorlásra (Fassman–Sievers 2014), ezekben az országokban folyamatos a kereslet az olcsó, flexibilis munkaerő iránt (lásd például Sandberg–Pijpers 2015). Az elérhető jövedelmek és életlehetőségek miatt pedig a fejlett nyugati országok a jövőben is vonzerőt jelentenek majd az európai félperiférián elhelyezkedő országok, köztük Magyarország számára (lásd Kováts–Papp Z. 2016).

---

gazdaságtanának elméleti relevanciáját támogató eredményekre jutott. A vendégmunkások ugyan az Emírátsokban elérhető magasabb munkajövedelem miatt választják a külföldi munkát, de a migrációs döntéseket a család szükségletei határozzák meg. Ezenfelül a vendégmunkások nem arra töreksenek, hogy minél nagyobb individuális jövedelemre tegyenek szert, hanem hogy a lehető legmagasabb összeget küldhessék haza, s ez a pénz beépül az otthon maradó család gazdaságába (Szelényi 2016).

⁸ Mindez arra is felhívja a figyelmet, hogy a migráció transznacionális és globális perspektívájából sem állítható, hogy a nemzetállamok jelentősége elhalványult volna (lásd például Glick Schiller 2010).

A magyarországi munkaerő külföldre vándorlását megkönnyíti a sajátos uniós rezsim, amely legális keretet teremt az EU-tagsággal rendelkező államok polgárai számára a határok átlépésére. Az Európai Bizottság és az Európai Parlament dokumentumai (lásd például European Commission 2015, II.2. fejezet) az uniós polgárok mozgását mobilitásnak nevezik, míg a migráció fogalmát az ún. harmadik országokból érkezők számára tartják fenn.⁹ „A mobilitást így 'első osztályú' migrációnak tekinthetjük, amellyel nem jár időrabló ellenőrzés, vízum vagy a tartózkodás korlátozása, amely viszont a nemzetközi mobilitás vagy migráció jellemzője az EU és harmadik országok között” (Faist 2014:211). Az unión belüli és azon kívüli munkavállalókat megkülönböztető migrációs rezsim elválaszthatatlan a munka új rezsimjének kialakulásától, amely az EU-n belüli munkaerő cirkuláris mozgásából és az „egyéb” országokból érkező, erősen ellenőrzött, rövid idejű szerződéses viszonyban foglalkoztatott munkaerő migrációjából áll (Glick Schiller 2010). Úgy is fogalmazhatunk, hogy az uniós nyugati országokban dolgozó magyarországi munkavállalók is az unión belül kialakuló „visszatérő vendégmunkás rendszer” (Palenga-Möllenbeck 2013:377) részei.

Mobilitás és migráció¹⁰

Vajon az uniós fogalomhasználatot követve nem lenne-e célszerű a Magyarországról az unión belüli államokba indulók mozgását, annak céljától, hosszától, időtartamától függetlenül, mobilitásnak nevezni? A tudományos diskurzusokban is megjelenik a migráció és mobilitás szembeállítása, illetve megfogalmazódik az a kérdés, hogy globális, fejlett közlekedési, kommunikációs hálózatokkal átszőtt világunkban releváns-e a migráció fogalmának használata. A kérdést felvetők szerint a migráció fogalma a nemzetállamok közötti hosszabb-rövidebb ideig tartó permanens mozgásra vonatkozik, és azzal érvelnek, hogy a migráció mintázatai történelmi változáson mentek keresztül. A 19. és 20. század a letelepedéssel járó, illetve munkavállalási célú migráció időszaká volt, a 21. századot viszont a fluiditás és nyitottság idejének tekinthetjük. Az emberek könnyen és gyakran léphetnek át határokon, új mobil csoportok, új mobilitási célok és minták jelentek meg: nemzetközi tanulás, szakmai karrier építése külföldön, cirkuláris munkavállalás, házasság, nyugdíjazás utáni mobilitás stb. (lásd erről Castles 2010, Faist 2016, Castles–De Haas–Miller 2015). Kutatótársunknak, Durst Juditnak is szakmai meggyőződése, hogy a mobilitás fogalma pontosabban jelöli azt a térbeli mozgást,

⁹ Ugyanakkor az ENSZ hivatalos meghatározása szerint nemzetközi migránsnak az tekinthető, aki nem a születési országában él (UN International Migration Report 2017:3).

¹⁰ Az új mobilitási paradigma a társadalomtudományokra jellemző szedentarizmus meghaladására tesz kísérletet. Kutatási programja a mobilitást igen tágan értelmezi, és a fizikai mozgásformáktól a mobilitást lehetővé tevő infrastruktúrákon át a mobilitás csomópontjainak (mint a repülőterek, benzinkutak, motelek, parkok, kozmopolita városok) vizsgálatát egyaránt fontosnak tartja (lásd áttekintően Sheller–Urry 2006).

amit az iskolázatlan, szegény romák az elmúlt években bejártak, s amelyet a mindenkor kínálkozó lehetőségek megragadására való folyamatos készenlét jellemez (lásd Váradi et al. 2017, Grill 2016), s újabb tanulmányaiban a roma mobilitás tipológiájának megalkotására törekszik (Durst 2018 és tanulmánya e kötetben).

A megfontolandó érvek mellett is – és azzal együtt, hogy a mobilitás fogalmát is használhatónak tartom a határon átívelő mozgás leírására – ebben a vitában azoknak az álláspontját tartom inkább elfogadhatónak, akik ha nem is a fogalomváltás ellen, de legalábbis a mobilitás fogalmának körültekintő használata mellett érvelnek. Az ellenérvek a mobilitás gyakorlatainak szelektivitására és hierarchizáltságára, valamint a korlátozó rezsimek egyenlőtlenségeket (újra) teremtő gyakorlataira hivatkoznak.

Nem kétséges, hogy a közlekedés költségeinek csökkenése, az infrastrukturális fejlődés olyan, a migrációhoz nem köthető mobilitási formák széles körű elterjedéséhez vezetnek, mint a turizmus, az üzleti utazások vagy az ingázás. Ennek ellenére a mobilitáshoz való jog nagymértékben differenciált származási hely, faj, társadalmi nem, jogi státusz tekintetében, a nemzetállamok pedig bizonyos típusú mobilitásokat korlátoznak, másokat ösztönöznek (Castles–De Haas–Miller 2015). Az utóbbi időkben a nemzeti határok ellenőrzése és az ún. migrációs menedzsmenthez kapcsolódó nemzetközi koordináció egyre inkább szigorodik és korlátozóvá válik, ami a határtalan mobilitás utópiájának megvalósulását legalábbis elhalasztja az időben (Castles 2010). Zygmunt Bauman hívta fel a figyelmet a globális mobilitáshoz való hozzáférés egyenlőtlenségeire, a mobilitás globális hierarchiájára, ahol a globálisan mobilok világával áll szemben a helyhez kötöttek világa, akiktől el is várják, hogy helyzetüket elfogadják, és maradjanak otthon – őket legfeljebb „kidobják” a helyről, ahol élni szeretnének (Bauman 1998b).¹¹ A migrációs vagy mobilitási rezsimek¹² a befogadó országok gazdasági növekedése, versenyképessége, jóléte szempontjából kívánatosnak tartják a magasan képzettek bevándorlását és letelepedését. Ezzel szemben az alacsonyan képzett, szegény, gyakran dokumentumok nélkül érkező emberek megjelenését a befogadó társadalom számára veszélyes fejleménynek tekintik, annak ellenére, hogy az ő munkaerejükre is szüksége van a gazdaság olyan ágazatainak, mint például a me-

¹¹ Lásd különösen a *Turisták és csavargók* című fejezetet.

¹² Glick Schiller és Salazar szerint a mobilitási rezsimek olyan strukturális keretfeltételeket képeznek, amelyek lehetővé teszik, vagy megakadályozzák, hogy az emberek országhatárokon átívelő mobilitáson keresztül próbáljanak javítani társadalmi-gazdasági helyzetükön. A fogalom arra a hatalmi tényezőre hívja fel a figyelmet, hogy milyen szerepet játszanak mind az egyes nemzetállamok, mind pedig a mobilitást szabályozó és felügyelő nemzetközi adminisztrációs gyakorlatok az egyéni mobilitási utak alakításában – egyes társadalmi csoportok térbeli mozgását normalizálva, másokét visszatartva, illetve kriminalizálva (Glick Schiller–Salazar 2013). Ez a definíció tartalmát tekintve nem, hanem csak abban tér el a bemutatott megközelítésektől, hogy a migráció fogalma helyett a mobilitását használja, amelyek szinonimaként értelmezhetők, s így is használtuk közös tanulmányunkban (Váradi et al. 2017, lásd még Durst 2018 és tanulmánya e kötetben). Köszönöm Durst Juditnak, hogy e tanulmányra felhívta figyelmünket.

zőgazdaság, az építő- és a szolgáltatóipar (Castles 2010, Faist 2008, 2013, Glick Schiller–Salazar 2013). Ugyanez a szelektivitás tapasztalható az unión belül is, ahol az elvileg szabad mozgás ellenére a kelet-közép-európai szegény, képzetlen romák migrációja, a „roma migráns” etnikailag/fajilag konstruált és homogenizált politikai kategóriaként jelenik meg, miközben a fogadó ország gazdaságában az olcsó, kizsákmányolható munkaerő „tartalékseregét” biztosítják (Durst–Nagy 2018:3, Durst 2018 és tanulmánya e kötetben).

A jelenlegi fogalomhasználat szerint a migráció általában a perifériákról a központi régiók felé irányuló mozgásra vonatkozik, míg a mobilitás az egyes központi régiókon belüli, illetve azok közötti mozgásokat jelenti. Faist szerint ezekben az esetekben fentről lefelé induló és ható kategorizációról beszélhetünk, ami nemcsak tükrözi az egyenlőtlen hatalmi viszonyokat, de szemantikai egyenlőtlenségeket is teremt, nem függetlenül a mobilitást és migrációt szabályozó rezsimektől (Faist 2013, 2016). Összességében tehát a migráció fogalmának használata jobban reflektál és jobban felhívja a figyelmet az emberek mobilitását támogató-korlátozó gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségekre.¹³

Úgy gondolom, hogy az ország uniós tagsága ellenére, a Magyarországról az unió országaiba irányuló mobilitást is pontosabban megragadja a migráció fogalma. Ha elfogadjuk a migrációs vagy mobilitási rezsimek által felkínált kategorizálást (mobilitás és migráció, illetve belső mobilok és idegen migránsok között), akkor elmulasztjuk a kritikai reflexiót e rezsimek kettős, befogadó-kirekesztő természetére és az ebből fakadó egyenlőtlenségekre. Az unión belüli vándorlás mobilitásként való azonosítása a hierarchiában elfoglalt magasabb, fölérendelt pozíciót jelöl az ún. harmadik országokból érkező különböző csoportjaival szemben, s ez a különbség kulturális, morális fölényérzetként vissza is köszön nem egy migrációs történetben, tipikusan a segélyek miatt érkező „migránsok” és a külföldön dolgozó szorgos magyarok szembeállításával (lásd Melegh et al. 2018). Azt is elfedi ez a megkülönböztetés, hogy az unión belül sem mindig és mindenkiel szemben érvényesül a szabad mozgás lehetősége. Nemcsak arra kell gondolnunk, hogy egyes nyugati országok munkaerőpiacának fokozatos megnyitása előtt nem indulhatott meg a munkaerő nagyarányú vándorlása, vagy arra, hogy a mindenkori rezsimek korlátozhatják, de legalábbis kísérletet tehetnek más uniós tagországokból érkező munkavállalók számára elérhető szociális juttatások korlátozására, hanem mindenekelőtt arra, hogy a nyugati országokban dolgozó magyarországi munkavállalók jelentős része is egyenlőtlen, számára hátrányos viszonyokat kénytelen elfogadni, a befogadó országban elfogadottnál alacsonyabb bért, képzettség szempontjából lefelé ívelő mobilitást, a befogadó közegben leértékelt tudást, s nem ritkán informális foglalkoztatást és kiszolgáltatottságot.

¹³ Hozzá kell tennünk, hogy a mobilitás paradigma képviselői is pontosan látják a mobilitásra való esély, lehetőség globálisan és társadalmilag egyenlőtlen megoszlását (Sheller–Urry 2006).

Struktúrák, ágencia, hálózatok¹⁴

A központok és perifériák, a globális észak és globális dél közötti gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségekről alkotott elméletek olyan keretet jelentenek, amelyek a határokon átívelő transznacionális migráció háttérében álló, annak fennmaradásáért felelős strukturális erőket ragadják meg, de nem töreksenek arra, hogy a lokalitás, a családok, egyének szintjén megértsék a migráció dinamikáját (Portes 2008, 2012). Ebből fakad a kérdés, hogy miként kerülhetünk közelebb a migrációban részt vevők tapasztalataihoz, a migrációhoz vezető döntések, a migrációs pályák dinamikájának s annak megértéséhez, hogy a korlátozó vagy támogató strukturális feltételek közepette mekkora cselekvési tere van maguknak a migránsoknak. Általánosabban fogalmazva, struktúra és ágencia viszonyáról van szó. Emirbayer és Mische alapvető elméleti munkájukban a következőket írják: „Minden társadalmi cselekvés egy konkrét szintézis, amelyet egyrészt az akció időbeli-kapcsolati (relacionális) kontextusa, másrészt az ágencia dinamikája formál és feltételez. Az utóbbi garantálja, hogy az empirikus társadalmi cselekvés soha nem lesz *teljesen* determinált vagy strukturált. Másrészt, nincs olyan elméleti pillanat, amelyekben az ágencia ténylegesen »szabad« lehet a struktúrától” (Emirbayer–Mische 1998:1004, kiemelés az eredetiben).

A struktúra és ágencia kölcsönös viszonya a migráció vonatkozásában Hein de Haas (2014a) elméleti megközelítése alapján gondolható tovább. De Haas szerint a migráció klasszikus, funkcionista és történeti-strukturális elméletei önmagukban nem képesek megragadni a migrációs tapasztalatok időben, térben, társadalmi és kulturális kontextusok mentén eltérő, sokszínű gyakorlatait, és a migránsokat lényegében a struktúrák által mozgatott passzív szereplőknek tekintik, figyelmen kívül hagyva ágenciájukat, cselekvőkészségüket. A migrációs tapasztalatok és gyakorlatok sokszínűségére tekintettel De Haas a migráció „univerzális” elméletének kidolgozása helyett az elméleti eklekticizmus mellett érvel; a különböző elméletek ugyanis eltérő mértékben alkalmasak a migráció kontextuálisan eltérő típusainak megragadására és értelmezésére. Egy középszintű elmélet megalkotásának igényével a migrációt a migrációs képesség (*migration capability*) és a migrációs törekvés (*migration aspiration*) egymásra kölcsönösen ható funkciójaként konceptualizálja.

Sen (2003) nyomán, aki a fejlődést nem pusztán az anyagi jólét növekedéseként értelmezi, hanem az emberek arra való képességeként, hogy olyan életet élhessenek, amilyenre vágnak, a migrációs képesség azt a strukturális feltételek által kisebb vagy nagyobb mértékben korlátozott relatív szabadságot jelenti, hogy az emberek maguk dönthetik el, hol kívánnak élni. A migrációs képesség alapvető feltétele, hogy az emberek, családok hozzáférjenek bizonyos anyagi és humán erőforrásokhoz, gazdasági, társadalmi (kapcsolatok, információk) és kulturális

¹⁴ A tanulmány e fejezete, a bevezető bekezdéstől eltekintve, megjelent Váradí et al. (2017) tanulmányában.

(képzettség, készségek) tőkékhez, mert a strukturális feltételek által kijelölt kereteken belül csak ez teszi lehetővé, hogy eldönthessék, elinduljanak-e vagy maradjanak, és ez határozza meg, hogy hová és milyen körülmények között menjenek/mehetnek. A különböző tőkefajták, erőforrások, s ebből következően a migrációs képességek is rendkívül egyenlőtlenül oszlanak meg az egyestársadalmakon belül.

A migrációs törekvések azokhoz az elképzelésekhez és szándékokhoz kapcsolódnak, hogy az emberek jóllétüket hol (aktuális lakóhelyükön, országukban, helyben vagy másutt) látják biztosítottnak, megvalósíthatónak. Az emberek elképzelése a jó, értelmes életről, az étellel szemben támasztott elvárásaik a különböző társadalmi és kulturális kontextusokban igen eltérőek lehetnek, de a migrációs törekvések sem véletlenszerűen vannak jelen, vagy éppen hiányoznak a különböző csoportokban, közösségekben. Czaika és Vothknecht szerint a migrációs törekvések hajtóereje az aktuális és a vágyott szubjektív jóllét közti különbség; a kis különbség kevésbé ösztönöz migrációra, a túl nagy különbség esetén pedig a migrációval járó kockázatok (költségek, bizonytalanság, a kudarc veszélye) csökkenthetik a migráció esélyét. Ezek a helyzetek pedig az aktuális szubjektív jóllét elfogadását, illetve a migrációs törekvések háttérbe szorulását, eltűnését eredményezhetik. A jobb élet utáni vágyakozás képessége lehet „velünk született” személyiségjegy, a migrációs törekvésekkel mégis nagyobb valószínűséggel találkozunk azok körében, akik olyan családba születtek, ahol elegendő gazdasági, társadalmi és kulturális tőke áll rendelkezésre ahhoz, hogy ezek a törekvések egyáltalán kialakulhassanak, megfogalmazódhassanak, illetve olyan tanult, fiatal emberek között, akik függetlenedni tudnak a környezetüktől. Ugyanakkor a látszólag teljesen egyéni vágyakat és törekvéseket a családból hozott minták, az inter- és intragenerációs mobilitási pályák is befolyásolhatják (Czaika–Vothknecht 2014). A migrációs törekvésekre vonatkozó ezen állításokat finomítják a migrációs potenciálra vonatkozó elemzések, amelyek rámutatnak arra, hogy a migrációs törekvések megléte nem vezet feltétlenül migrációs döntéshez, illetve tényleges migrációhoz (lásd Gödri 2016). Az erőforrásokkal való ellátottság és a migrációs törekvések, képességek közötti összefüggést árnyalják a szegénységben, szegregált körülmények között élő romák körében szerzett kutatási tapasztalatok, amelyek szerint a gazdasági, kulturális, társadalmi tőkével nem vagy csak minimális mértékben rendelkező családok is törekszenek és képesek a migrációra, ha erőforrásként támaszkodhatnak a rokonsági hálózatokra (Vidra 2013, Durst 2013, Váradi et al. 2017, Durst és Virág tanulmányai e kötetben).

Ezek a kutatási tapasztalatok egyfelől arra utalnak, hogy sem a migrációs képességeket lehetővé tevő tőkefajtákat, sem a migrációs törekvéseket nem tekinthetjük egyszer s mindenkorra adottnak, azok a struktúrák és élethelyzetek függvényében változhatnak, mobilizálhatóak (Schewel 2015). Másrészt felhívják a figyelmet arra is, hogy a migrációra való képesség szempontjából legdöntőbbnek a transznacionális kapcsolatokhoz, hálózatokhoz való hozzáférést, vagyis a *kapcsolati tőkét* (Czakó–Sik 2003, Sik 2006, Gödri 2010) tekinthetjük.

A befogadó és a kibocsátó országban élő (potenciális) migránsok és az otthon maradtak között kiépült transznacionális migrációs hálózatokon információ, anyagi és érzelmi támogatás áramlik, e hálózatok csökkentik a migrációval járó kockázatokat, és jelentős mértékben hozzájárulnak a migráció önmagát tápláló folyamatához (lásd például Massey et al. 1993, De Haas 2010, 2014b, Portes 1998). A családi, baráti, ismerősi kapcsolatokon alapuló hálózatok mellett a migrációs ipar (De Haas 2010, Vidra 2013a) magában foglalja mindazokat az informális és intézményes szereplőket (pl. munkaközvetítők, utazási ügynökségek, szállítási vállalkozók, a külföldre érkezőket segítő szakemberek), akiknek az aktivitása is táplálja és fenntartja a migrációs törekvéseket s magát a migrációt. Mindezzel összefüggésben a migrációs képességeket és törekvéseket erősítik a korábbi migrációs tapasztalatok; minél több migrációs tapasztalat halmozódik föl egy lokális közösségben, annál nagyobb az esély az újabb/további migrációra, e tapasztalatok tehát sajátos, a migrációt fenntartó tőkefajtaként működnek (Czaika–Vothknecht 2014, Vertovec 2007, lásd ehhez az összefüggéshez Blaskó–Gödri 2014, Gödri 2016). Hasonlóképpen a migrációs döntésekben a viszonyítási pontok, a vonatkoztatási csoportok, valamint a közösség tagjainak tapasztalatai, mintaadása is szerepet játszanak, vagyis mindazok a tényezők, amiket egyes szerzők a migráció kultúrájaként azonosítanak (Massey et al. 1993, De Haas 2010).

Az emberek, családok migrációs döntéseit a kibocsátó és (a potenciális) befogadó államok gazdasági, politikai, intézményi struktúrái, migrációs rezsimejei, illetve az ezekről kialakult elképzelések éppen úgy behatárolják, mint az őket körülvevő kultúra, a család, a közösség, a különböző kapcsolati hálózatok, amelyek egyúttal meghatározzák azokat a gazdasági, társadalmi és emberi erőforrásokat is, amelyekre az emberek migrációs döntéseikben és gyakorlataikban támaszkodni tudnak és akarnak. Az ágenciát a struktúrák által teremtett keretek, korlátok között gyakoroljuk, ám az egyéni és kollektív múltbeli tapasztalatokból, cselekvésekből fakadó minták, struktúrák is meghatározhatják az ágencia módját (Bakewell–De Haas–Kubal 2011). Az ágencia tehát az emberek e struktúrák által korlátozott, ám mégis létező képességét jelenti arra, hogy többé-kevésbé autóm/önálló döntéseket hozzanak arról, hogy hol kívánnak élni, hogy boldogulásukat hol tartják elérhetőnek, menni vagy maradni kívánnak. Alapvetően mindenkinek, aki migrációra vállalkozik, szembe kell néznie, meg kell küzdenie strukturális kényszerekkel és korlátokkal, de ezt nem annyira a kényszerű és önkéntes migráció ellentétéként, mint inkább a háború, népiirtás, üldöztetés, éhínség, éghajlatváltozás által kikényszerített migráció és az önkéntes migráció¹⁵ közötti kontinuumon kell elképzelnünk a gyengébbektől az erősebb korlátok felé haladva (De Haas 2010, 2014a).

¹⁵ A „szabad”, azaz a strukturális korlátoktól és kényszerektől viszonylag független migráció inkább ideáltípusnak tekinthető, és alapvetően a fejlett országokon belüli, illetve azok közötti mobilitást, illetve jómódú, magasan képzett migránsok karrier-mobilitását (Tilly 1990), mozgását jellemzi (De Haas 2014a:31). Lásd ehhez Bauman 1998b.

A migráció hasznai

Kutatásunk egyik kérdése az volt, hogy a külföldi munkavállalás és/vagy letelepedés milyen hatásai azonosíthatók a vizsgált lokalitásokban, hogy a migráció milyen változásokat indított el a helyi társadalmakban, az érintett családok/háztartások, egyének életében. Ez az első látásra igen egyszerű kérdés a szakmai diskurzusokba ágyazva a migráció, vagy tágabban mobilitás és az ún. fejlődés közötti kapcsolat mibenlétére, dinamikájára vonatkozik. Nagyon általános szinten elmondható, hogy a migráció és a fejlődés elválaszthatatlan egymástól, mivel a migráció olyan jelentős átalakulásokat eredményező folyamatok része, mint a gyarmatosítás, a nemzetállam-építés, az urbanizáció, az ipari fejlődés, a kapitalizmus expanziója, a globalizáció vagy a klímaváltozás, ugyanakkor maga is rendelkezik a változtatás potenciáljával (Castles 2009, De Haas 2009, Castles–Delgado Wise 2008). E tömör, általános kijelentés kibontása és értelmezése, vagyis migráció és változás, migráció és fejlődés viszonyának elemzése makroszintű perspektívából, valamint a migrációt, mobilitást szabályozó intézményrendszerek és individuumok szintjén egyaránt lehetséges (lásd áttekintően Aksakal–Schmidt–Faist 2016).

Társadalmi átalakulás és fejlődés

Az emberi mobilitás és a globális változások közötti kapcsolatok konceptuális megragadására Castles (2009, 2010) és Faist (2010) egyaránt a társadalmi átalakulás fogalmát javasolja. Polányi nyomán a társadalmi átalakulást olyan alapvető változásnak, lépésváltásnak tekintik, amely átalakítja a társadalmak szerveződését, megkérdőjelezi és újraformálja a létező társadalmi mintázatokat. A 20. század második felétől a hetvenes évek olajválságát, majd a hidegháború végét követően kibontakozó globalizáció, a „neoliberális agenda” megvalósítása (Glick Schiller 2010) az a folyamat, amely mind a globális észak fejlett migrációs célországaiban, mind a globális dél kevésbé fejlett országaiban alapvetően átalakították a termelési viszonyokat, a társadalom életét.¹⁶ Míg az egyik oldalon visszaszorult a hagyományos ipari termelés, megrendült a munka és a szociális ellátások biztonsága, az állam visszahúzódott a közszolgáltatásokból, addig a másik oldalon a neoliberális tőke, a fejlett országok gazdasági és politikai intézményeinek behatolása a gyengén fejlett, periferikus országokba alapvetően felforgatta a tradicionális megélhetési stratégiákat és életlehetőségeket, átalakította a fogyasztási szokásokat, hatalmas belső migrációt indított el vidékről a nagyvárosok felé. Mindeközben továbbra is a globális északon koncentrálódik a tulajdon, a profit és az ellenőrzés (Portes–Böröcz 1989, Portes–Walter 1981). A globalizációhoz köthető társadalmi átalakulás negatív következményeit pedig csak felerősítették a fejlett országok intézményei

¹⁶ „(...) a migrációs és fejlődési folyamatok olyan globális erők részei, amelyet megtapasztalnak azok az emberek, akik útra kelnek, és azok is, akik helyben maradnak” (Glick Schiller 2010:51).

által vezényelt szerkezetátalakítási programok (Castles 2009, 2010, Glick Schiller 2010, Castles–Delgado Wise 2008, Delgado Wise 2014, Aksakal–Schmidt–Faist 2016). A globalizáció, az erőforrások, javak, a tőke, a hatalom egyenlőtlen áramlása és megoszlása, a globalizációval járó társadalmi átalakulás mind a globális északon, mind délen megteremtette és fenntartja a délről észak felé tartó migráció strukturális okait.

Ezek az alapvető folyamatok a migráció és fejlődés viszonyáról való szakmai és politikai gondolkodás elméleti kereteit is megváltoztatták. Az ötvenes-hatvanas években, a kétoldalú államközi egyezmények alapján kiépülő vendégmunkásrendszer idején a neoklasszikus közgazdaságtan modernizációs optimizmusát az érintett államok is osztották. A neoklasszikus elmélet szerint a fejletlen országokból elinduló munkaerő-többlet migrációja, valamint a tőke ellenkező irányú áramlása a munka és a tőke, valamint a bérek kiegyenlítéséhez vezet a küldő és befogadó országok között. Ezek a remények nem váltak valóra, a hetvenes–nyolcvanas években a centrum és a periféria közötti függőség került az elméleti középpontba, ebben a megközelítésben a perifériák alulfejlettsége váltja ki a migrációt, ami azonban nem kis részben az ún. agyelszívás (*brain drain*) eredményeként erősíti az alulfejlettséget, elszegényedést, és még inkább növeli az egyenlőtlenségeket, a függést (Faist 2008, Castles 2009, Castles–Delgado Wise 2008).

A globális észak és dél közötti egyenlőtlenségek a migrációról és fejlődésről szóló diskurzusokban is tükröződnek.¹⁷ A kritikák szerint a migráció és a fejlődés viszonyáról szóló akadémiai és politikai agendákat, vitákat túlnyomóan északi kormányok és az északi többség által dominált nemzetközi szervezetek (mint IMF, Világbank) tematizálják, irányítják, a dél országai nem egyenlő felek az elvek, prioritások meghatározásában, csak a megvalósításban tekintik őket partnernek (Glick Schiller–Faist 2010, Castles–Delgado Wise 2008). A migráció és fejlődés akadémiai és politikai diskurzusainak hegemon struktúráját kérdőjelezi meg a „déli perspektíva” képviselői is, akik a függőség elméleti koncepciójának talaján kritikailag értelmezik a neoliberais globalizációt és hatását a latin-amerikai migrációra, és elutasítják a neoklasszikus és monetáris eszmékben gyökerező, a migráció és fejlődés közötti pozitív kapcsolatot illető optimizmust (Delgado Wise

¹⁷ Újabb Stielike (2017) nemzetközi fejlesztési dokumentumokat, németországi és kameruni intézményi gyakorlatokat elemzett és vetett össze Németországban élő, tanuló kameruniak perspektíváival. Tapasztalatai többek között arra mutatnak rá, hogy a különböző nemzetközi diskurzusokban a migrációt kiváltó okok között nem esik szó a jólét és a hatalom egyenlőtlen megosztásáról a küldő és befogadó országok között, a migráció lehetséges hasznát is egyéni és nemzeti szinten értelmezik. A németországi diskurzusokban pedig a kameruni gyarmati múlthoz csak a jelentős infrastrukturális fejlesztések pozitív emlékei tapadnak, a nagy építkezések során alkalmazott kényszermunka és erőszak nyoma nincs a nemzeti emlékezetben. Ezzel szemben a kameruni migránsok nézőpontjából a jelenlegi közös afrikai fejlesztési projektek európai érdekeket, természeti forrásokhoz való hozzáférést szolgálnak, s meggyőződésük, hogy a fehér ember segítségére szoruló fekete ember képe a hagyományos fejlesztési paradigmán belül a gyarmatosítottak alávetettségét, a passzív, elfogadó/elváró attitűdöt erősíti, és a függőség fennmaradásához vezet.

2014, Castles–Delgado Wise 2008).¹⁸ A déli perspektíva felől a migráció lényegében nem más, mint a termelés eszközeitől és a megélhetés lehetőségétől való megfosztottságból fakadó elszegényedés, társadalmi leépülés, erőszak és katasztrófák által kikényszerített helyváltoztatás (*compulsive displacement*) (Delgado Wise 2014, Castles–Delgado Wise 2008).

A déli perspektíva beemelése a tudományos és politikai diskurzusokba és kutatási programokba több fontos következménnyel jár. Mindenekelőtt azt jelenti, hogy nemcsak a befogadó, hanem a küldő és tranzitországok érdekeit, sajátos viszonyait is integrálják a kutatásba, a szakmai és politikai párbeszédbe. Ebből a perspektívából a fejlődés uralkodó értelmezésének kritikátlan elfogadása helyett a globális északi fejlődés és a déli alulfejlettség történeti folyamatainak együttes elemzésére kell helyezni a hangsúlyt. Vagyis annak bemutatására, hogy a déli erőforrások és munkaerő mobilizálása nélkül nem lett volna lehetséges az északi tőkeakkumuláció és iparosítás.¹⁹ E perspektívából kérdéses, hogy a fejlődés mérhető-e a hagyományos módon, az egy főre jutó GDP alapján, ez az eljárás ugyanis északon és délen egyaránt elfedi a növekvő egyenlőtlenségeket; másfajta mérési eljárás szükséges, amely nemcsak a gazdasági jólétet, hanem az emberi jólétet, a közösségi és egyenlőségi szempontokat is figyelembe veszi, s ezek kialakításába bevonja magukat a migránsokat és a civil szervezeteket is. A déli perspektíva akadémiai és politikai képviselői a neoliberais helyett alternatív, közösségi alapú fejlesztési formákat és olyan társadalmi és politikai feltételeket kívánnak támogatni, amelyek a társadalmi egyenlőség megteremtését szolgálják. A migráció és fejlődés közötti kapcsolat elképzelhetetlen az emberi jogok: a fejlődés, a szabad mobilitás és az otthon maradás joga, valamint a migránsok és családjaik alapvető jogai nélkül (Delgado Wise 2014, Castles–Delgado Wise 2008). A déli perspektíva képviselői is kritikával illetik a migrációs menedzsment mint fogalom használatát, mert azt implikálja, hogy a migráció jótékony hatásai maximalizálhatók, és pedig anyagi értelemben, elsősorban a befogadó országok számára (Castles–Delgado Wise 2008, lásd még Faist 2008). Ehelyett a migrációs kormányzás fogalmának és gyakorlatának bevezetését javasolják, amely az emberi biztonságot emeli középpontjába, és a fejlesztési politikák közötti együttműködést szorgalmazza (Delgado Wise 2014).

¹⁸ Az elégedetlenség és saját hang artikulálása intézményesült is; 2002-ben latin-amerikai kezdeményezésként indult el a ma már világszerte elterjedt *International Network on Migration and Development* (www.migracionydesarrollo.org) hálózat. A déli perspektíva képviselői az uralkodó diskurzusok, a déli országok marginális helyzetének oldása érdekében kezdeményezték a dél-dél szakmai és politikai dialógust is, ennek eredményeképp jelent meg Stephen Castles és Raúl Delgado Wise szerkesztésében egy kötet, amelynek tanulmányai a nagy kibocsátó országok, India, Mexikó, Marokkó, a Fülöp-szigetek és Törökország tapasztalatai felől elemzik a migráció és a fejlődés összefüggését (Castles–Delgado Wise 2008).

¹⁹ Lásd erről a Melegh Attilával készült interjút (2015).

Migráció, fejlődés, remittenciák

Míg neoklasszikus perspektívából a migránsok által hazautalt pénzeket a kibocsátó ország fejlődését támogató, a különbségeket kiegyenlítő eszköznek tekintik, addig a centrum és periféria közötti függőség elmélete megkérdőjelezi azt a feltevést, hogy a migránsok átutalásai (remittenciák) kiegyenlítenék a munkaerő ellenkező irányba történő mozgásával járó veszteségeket. A reményt csalódás váltotta fel, az a pesszimista meggyőződés, hogy a migráció nem segíti, hanem aláássa a lokális fejlődés kilátásait a küldő országokban.

A kilencvenes évektől a migráció és a fejlődés közötti kapcsolat megítélése azonban ismét optimista fordulatot vett. Nagy nemzetközi monetáris szervezetek, NGO-k és kormányok egyre inkább a fejlődési problémák megoldásának tekintették a transznacionális migránsok hazautalt pénzeit. Az érdeklődés fókuszja tehát a migrációt kiváltó okokról és következményeiről azon migránsok felé fordult, akik hozzájárulnak a fejlődéshez (Glick Schiller–Faist 2010). Széles körben elterjedt a feltételezés, hogy a nemzetközi vagy transznacionális migráció táplálja a déli és keleti országok fejlődését, a migránsok a hazautalt pénzek mellett a külföldön megszerzett tudást, képességeket, vagyis humán tőkét hoznak magukkal, valamint értékeket, szokásokat, identitásokat, más szóval „társadalmi remittenciákat” (Levitt 1998) is közvetítenek az otthoniaknak. Faist összefüggést lát a transznacionális migráció, a transznacionális migránsok fejlődésben játszott szerepének újraértékelése, valamint általában a fejlődésről, fejlesztésről zajló nemzetközi diskurzusok megváltozása között. A kilencvenes évek dereka óta e diskurzusokban és koncepciókban egyre inkább a helyi autonómiák, az alulról jövő kezdeményezések, a részvétel került a középpontba. Ez az új, közösségekre fókuszáló fejlődési paradigma arra ösztönözte a közpolitikai szereplőket, hogy elkezdjenek gondolkodni a migránsokról mint a fejlődés, fejlesztés kollektív, transznacionális ágenseiről (Faist 2008).

A migráció fejlődésre gyakorolt pozitív hatását mantraként hangoztatók a fejlődés kulcsát a hazaküldött pénzekben látják (a „mantra” fogalmához lásd Kapur 2004). Castles és Delgado Wise (2008) szerint a migráció = fejlődés „mantra” a globalizáció mint politikai és gazdasági agenda krízisének a jele; a globalizáció ugyanis nem eredményezte a déli országok inklúzióját a globális gazdaságba, és nem teljesült az a vártakozás sem, hogy legalább hosszabb távon csökkennek a globális gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek. Éppen ellenkezőleg, világszerte az egyenlőtlenségek növekedésének lehetünk tanúi. A globalizáció fejlesztési hatásaihoz fűzött remény helyett került előtérbe a remittenciák és a kibocsátó ország felé elkötelezett diaszpóra közösségek fejlődésben játszott meghatározó szerepét hangsúlyozó „mantra”.

A migráció = fejlődés „mantra” háttérében az a feltételezés húzódik, hogy a külföldről hazautalt pénzek képesek mérsékelni a kibocsátó országok szegény-

ségét,²⁰ ösztönzik a helyi beruházásokat, s hogy a társadalmi remittenciák univerzális, megkérdőjelezhetetlen értékeket és eszméket közvetítenek, s végül, hogy az időszakos vagy cirkuláris migráció kedvezőbbben hat a küldő országok fejlődésére, mint a tartós letelepedés a fogadó országban (Faist 2008, 2010, Glick Schiller 2010, Stielike 2017, Pries 2016, Portes 2008, 2012).

A migráció = fejlődés „mantra” elterjedéséhez kétségtelenül hozzájárult az a tény, hogy a transznacionális migránsok által formális csatornákon hazaküldött pénzek összege az elmúlt évtizedekben folyamatosan növekszik, s ha az informális utakon bonyolódó tranzakciókkal is számolunk, akkor a hivatalos statisztikákban megjelenő adatoknál jóval nagyobbra becsülhetjük a kibocsátó országokba ténylegesen érkező pénzek összegét. A transznacionális migránsok hazautalásai tehát, amelyeket *bottom up* fejlesztési forrásoknak is nevezhetünk (Portes 2008, 2012), a globális dél (fejlődő) országai számára a külső finanszírozás mind fontosabb forrásává váltak, amelyek jóval kiszámíthatóbbak, mint például a globális észak országaiból érkező fejlesztési támogatások vagy segélyek (Kapur 2004, De Haas 2005).²¹

Migráció, remittenciák és gazdasági fejlődés

A transznacionális migránsok által hazaküldött pénzek gazdasági fejlődésre gyakorolt hatásáról nincsenek egyértelmű empirikus tapasztalatok, mindenre és az ellenkezőjére is van példa, és ezek értékelése jórészt attól az elméleti perspektívától függ, hogy a migrációt rövid távon biztonsági szelepnek (munkanélküliség csökkentése, politikai elégedetlenség mérséklése), hosszabb távon a fejlesztés lehetséges eszközének, avagy a globális egyenlőtlenségeket fenntartó mozgásnak tekintik-e (Portes 2008, 2012). Mindenesetre az a konszenzus látszik kirajzolódni, hogy a migráció az érintett emberek, családok számára anyagi, gazdasági szempontból előnyös lehet, mindenképpen jó a befogadó országok gazdasága számára, a transznacionális közösségek pénzei segíthetnek a lokális fejlesztésekben, és nemzeti szinten e pénzek strukturális jelentőségre tehetnek szert. Nincs azonban meggyőző tudás arról, hogy a hazaküldött pénzek automatikusan fejlesztenék a kibocsátó országokat (Portes 2008, 2012, 2013, De Haas 2005, Faist 2016).

A migráció = fejlődés „mantrához” kötődő feltételezések, várakozások nem feltétlenül igazolhatók. Áttekintő tanulmányában Kapur (2004) megállapítja, hogy a hazautalt pénzekből a globális dél legszegényebb (pl. szubszaharai) országai ré-

²⁰ Kritikusainak sarkos megfogalmazása szerint a migráció = fejlődés mantra azt sugallja, hogy „a világ leginkább kizsákmányolt munkásai közül néhányan kompenzálni tudják a meghatározó fejlesztési politikák kudarcait” (Castles–Delgado Wise 2008:7).

²¹ A világgazdaság teljes egészéhez vagy a külföldi munkaerőt foglalkoztató országok gazdasági teljesítményéhez képest a hazautalások nagyságrendje viszonylag jelentéktelennek tűnik, de az elmúlt évtizedben a hazautalások összvolumene figyelemre méltó módon megnövekedett (Böröcz 2017).

szesülnek legkevésbé, és ezek a pénzek leginkább az átmeneti szegénységet képesek enyhíteni, a strukturális szegénység mérséklésére tett hosszabb távú hatások bizonytalan. A háztartások szintjén a hazaküldött pénzek az otthon maradottak fogyasztását, az oktatási, egészségügyi kiadásokra fordított összegek növelését eredményezhetik, ám ami jó az egyes embereknek, az nem feltétlenül hasznos közösségi, lokális szinten. Kapur antropológiai tanulmányokra hivatkozik, amelyek olyan településeket (*migra-villages*) írnak le, amelyekben szépen felújított házakat és iskolákat ugyan találni, ám gyereket már alig. Ha pedig egy közösség boldogulása nagymértékben a külföldön dolgozó családtagok által hazaküldött pénzen alapul, akkor kialakul a függőség kultúrája; a fiatalok nem motiváltak arra, hogy otthon munkába álljanak, munkanélküliek, akik várják a hazaküldött pénzt és a lehetőséget, hogy ők is elindulhassanak külföldre. Mivel külföldön jellemzően képzettséget nem igénylő munkákat végeznek, a fiatalok számára az iskolai végzettség megszerzése sem vonzó perspektíva. Megalapozatlan az a feltételezés is, hogy a remittenciák kompenzálhatják a képzett munkaerő tartós migrációjából származó veszteségeket (Kapur 2004, lásd még Levitt 1998, Levitt–Lamba-Nieves 2011).

A hazautalásoktól való függőség nemzetállamok szintjén is kialakulhat.²² A hazautalás-függés a külső gazdasági függés altípusát jelenti, olyan folyamat, „melynek során a külső strukturális körülmények olyannyira belsővé válnak, hogy a munkaerő-exportáló társadalom jórészt elveszíti a képességét arra, hogy befolyásolja saját, belföldi gazdasági, politikai, társadalmi stb. folyamatait” (Böröcz 2017:397). A hajdani szovjet tömb országainak adatait a kilencvenes évek óta elemezve Böröcz arra a megállapításra jut, hogy egyedülálló módon a rendszerváltozás óta eltelt időszak második felében e poszt szocialista társadalmak majd mindegyike rendkívül függővé vált a hazautalásoktól, szinte tekintet nélkül a jövedelemszintjükre. Magyarország ezen országok között abba a csoportba tartozik,²³ amelyet a hazautalás-függőség tartós erősödése jellemez (Böröcz 2017, lásd még Kajdi 2016).

Noha a küldő országok kormányai a migrációt fejlesztési forrásnak, a hazautalt pénzeket pedig a legfontosabb valutabevételeknek tekinthetik, nincs arra garancia,

²² Sok kis ország, pl. a karibi és csendes-óceáni szigetgazdaságok, vagy a Zöld-foki szigetek számára a remittenciák sokszor kizárólagos, vagy a külföldi támogatások és a turizmus mellett a legfontosabb bevételeket jelentik. Példák sora igazolja, hogy politikai, társadalmi krízisek (polgárháborúk, természeti csapások) idején a külföldön élő, dolgozó honfitársak által hazaküldött pénz sorsdöntő jelentőségre tehet szert (lásd részletesen Kapur 2004).

²³ Böröcz három hazautalás-függőségi típust azonosít. A „globális dél”- típusú szegény gazdaságokat erős hazautalás-függés jellemzi a vizsgált teljes időszak során (Tádzsikisztán, Albánia, Moldova). A második típust kezdetben közepes-magas szintű hazautalás-függés jellemzi, amit hirtelen esés követ (idetartozik Szlovénia, a Cseh Köztársaság, Oroszország, Kazahsztán). A harmadik típust módszeres „menetelés” jellemzi fölfelé, amelynek eredményeként ezek az országok a hazautalás-függőség globális diagramjának legfelső ötödébe kerültek (Kelet-Európa és a volt Szovjetunió többi utódállama (Böröcz 2017:415- 416).

hogy e pénzek nemzeti szinten fejlődést generálnak. Az egyiptomi kormány például a befolyt pénzösszeg mindössze kis hányadát fordította jövedelmező, illetve munkahelyteremtő beruházásokra (Zohry 2014). A világ egyik legnagyobb munkaerő-kibocsátó országának tekinthető Fülöp-szigetek példája is arra utal, hogy a hazautalt pénzek ugyan nagyon sok szegény család és közösség életén javítottak, de nem látszanak a migráció és a remittenciák hatásai az ország gazdasági fejlődésére (Parreñas 2001). A tapasztalatokból adódik a következtetés, hogy „a munkaerőexporton és remittenciákon alapuló hosszú távú, és természetesen mélyülő függőség nem lehet a fenntartható gazdasági és társadalmi fejlődés receptje” (De Haas 2009:44).

A hazaküldött pénzeket tekinthetjük a transznacionális migránsok és az otthoni családtagok, közösségek közötti szolidaritás, reciprocitás tipikus kifejeződésének (Guarnizo 2004), ugyanakkor, hangzik a kritika, nem fordítunk elég figyelmet arra, hogy a migránsok távolságokat áthidaló lojalitása az otthon maradt családtagokhoz, lokális közösséghez mennyire fontos a globális neoliberális rend számára. A migránsok által hazaküldött pénzek áramlására virágzó globális üzlet épült, amelyet nagy, egymással is versengő nemzetközi társaságok (mint a Western Union, a MoneyGram, különböző fejlesztési bankok) ellenőriznek. Másrészt a hazaküldött pénzek a nagy nemzetközi pénzügyi szervezetek számára az eladósodott országok hitelképességének garanciáját, fedezetét jelentik (Guarnizo 2004:689, Kapur 2004). Ugyanígy, megkérdőjelezhetetlen tény, hogy a transznacionális kapcsolattartást az olcsó infokommunikációs eszközök teszik lehetővé, ám nem árt emlékeztetni a telekommunikációs infrastruktúra és a szolgáltatások hasznának egyenlőtlen elosztására (Vertovec 2004b), valamint arra, hogy a migránsok milyen jelentős összegeket költenek az otthoniakkal való kapcsolattartásra. Vagyis a transznacionális migráció nemcsak olcsó munkaerőforrást, hanem profittermelő piacot is jelent a globális tőke számára. Tömören fogalmazva, a transznacionális migránsok határokon átnyúló kapcsolatai, tranzakciói lehetőséget teremtenek a további kapitalista expanzióra, és újratermelik a meglévő egyenlőtlenségeket (Guarnizo 2004).

Társadalmi remittenciák és kulturális, politikai, társadalmi változások

Nemzetközi szinten összehasonlítható adatok csak a formális csatornákon hazautalt pénzösszegekről állnak rendelkezésre, talán ezért is áll a pénzbeli remittenciák kérdése a migráció és fejlődés közötti viszony kutatásának fókuszában (De Haas 2009). Az már nehezen, vagy egyáltalán nem mérhető, hogy azok az „eszmék, viselkedések, identitások és társadalmi tőkék, amelyek a befogadó ország felől a kibocsátó országbeli közösségekhez áramlanak” (Levitt 1998:927), milyen átalakító

erővel hatnak a kibocsátó társadalmak gazdaságában, közösségeiben.²⁴ Azért is nehéz pontosan e hatások azonosítása, mert jószerivel lehetetlen elválasztani más, strukturális változásoktól.

De Haas és Van Rooij (2010) Marokkó déli részén, a Todgha-völgyben végzett kérdőíves adatfelvételen és interjúkon alapuló kutatást nemzetközi, belföldi migrációban érintett, illetve immobil háztartások körében. A nemzetközi migrációban való részvétel és a háztartás bevételeinek nagysága között egyértelműen pozitív összefüggést találtak, s a legmagasabb életszínvonal is a nemzetközi migrációban érintett háztartásokat jellemezte. Az ilyen háztartásokban az otthon maradt asszonyok munkát is tudtak adni gazdaságukban az országon belül mobil, illetve immobil családok tagjainak. A transznacionális migrációban érintett családok nyitottabbnak mutatkoztak az állam által elindított modernizációs kezdeményezések – mint a lányok korai házasságának tiltása és taníttatásának támogatása – iránt. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a Marokkóban elindult demográfiai és társadalmi változások nem a nemzetközi/transznacionális migráció következményei, de azt valószínűsítik, hogy az északi országokból küldött utalások és szociális remittenciák felgyorsították a társadalmi változásokat. Mindez azzal is összefügg, hogy a férfiak tartós távollétében az asszonyokra nagyobb felelősség hárult, önállóan dönthettek a hazaküldött pénzek felhasználásáról, a napi kiadásokról és kisebb beruházásokról, a lányaik taníttatásáról. Mindazonáltal a nők autonómiájának és autoritásának megerősödése átmenetinek bizonyult, mihelyt a házastársak hazatértek, a családon belüli hierarchikus rend is visszaállt (De Haas–Van Rooij 2010).

A férfiak transznacionális migrációja alapvetően nem változtat a családon belüli férfi és női szerepeken, a hierarchikus viszonyokon, inkább újratermeli azokat (De Haas 2009). A női migráció azonban megtöri a nemek közötti hagyományos munkamegosztást, a nők a család és a nemzetgazdaság szintjén is kenyérkeresővé válnak. Fülöp-szigeteki kutatásai során Parreñas (2013) azt tapasztalta, hogy a nők megnövekedett hozzájárulása a család megélhetéséhez többnyire nem járt a férfiak nagyobb szerepvállalásával a háztartási, gyermeknevelési munkákban, azokat inkább a család otthon maradt nőtagjaira, például a legnagyobb lánygyerekekre hárították. A nők transznacionális migrációja nem írta felül a családdal, a gyermekekről való gondoskodással kapcsolatos társadalmi, morális elvárásokat. Hiába terjedt el a transznacionális családmódel, ez a jelentős átalakulás sem az

²⁴ Levitt a társadalmi remittenciákat a kulturális diffúzió migráció által vezérelt típusának tartja. A szociális remittenciáknak legalább három formáját azonosítja: 1) normatív struktúrák (eszmék, értékek, hitek, életfelfogások), 2) a normatív struktúrákon alapuló gyakorlatok rendszerei (pl. a munka, a civil és politikai aktivitás, fogyasztás, lakásépítés területén), 3) társadalmi tőke (a hazatérő/látogató migránsok presztízse, megbecsültsége a kibocsátó közösségben). A Dominikai Köztársaság kisvárosaiban végzett kutatások szerint a szociális remittenciák hatása legnyilvánvalóbban az öltözködési, lakásépítési, fogyasztási szokások vagy éppen a családtervezési gyakorlatok megváltozásában érhető tetten, a politikai gyakorlatok átalakítására tett erőfeszítések kevésbé sikeresek (Levitt 1998, Levitt–Lamba–Nieves 2011).

egyes családok, sem a nemzet szintjén nem vezetett „a nő helye otthon van” hagyományos ideológiájának megváltozásához, a Fülöp-szigeteki nyilvános diskurzusokban a nők migrációja nemzeti tragédiaként jelenik meg (Parreñas 2013, lásd e kötetben Németh és Váradai tanulmányát). Törökországi tapasztalatok alapján Içduygu (2014) arra mutat rá, hogy a migráció a nők emancipáltabbá válását eredményezte, ami azonban ellenhatásként iszlám fundamentalista reakciókat hívott elő a török társadalomban.

Egy dominikai kisvárosban folytatott kutatásai során Levitt azt tapasztalta, hogy a kedvező hatású társadalmi remittenciák ugyan jelen vannak a város életében, önmagukban nem képesek társadalmi reformot elindítani (Levitt 1998:944). A külföldön elsajátított értékek, eszmék otthoni fogadtatásáról és hatásáról, tagabban a transznacionális migrációhoz köthető társadalmi, politikai változtatási potenciál korlátairól a legplasztikusabban talán Franceso Cerase (1974) írt klasszikus, sokat idézett tanulmányában. Cerase az Egyesült Államokból Dél-Olaszországba visszatérő migránsok hazatéréshez fűzött vágyait, elképzeléseit, és a dél-olasz gazdaság és társadalom valóságát, illetve ezek ütközését mutatta be. Cerase a visszatérés/visszatérők négy típusát különböztette meg. A kudarcos visszatérés (*return of failure*) azokat jellemzi, akik valamilyen okból nem érték el céljaikat, nem tudtak integrálódni a befogadó társadalomba például annak előítéletessége miatt, s ezért térnek haza. A konzervativizmus visszatérői (*return of conservatism*) elég pénzt gyűjtöttek már össze ahhoz, hogy hazatérve kis földet vegyenek, és önálló gazdálkodókká váljanak. Nem akarják megváltoztatni a gazdasági és társadalmi környezetüket, inkább annak megőrzéséhez járulnak hozzá. Semmi mást nem akarnak a nyugdíjas hazatérők (*return of retirement*) sem, mint nyugalomban élvezni az életet kis földjükön. A tipológia legdinamikusabb képviselői azok, akik az innováció szándékával térnek haza (*return of innovation*), a tengerentúl elsajátított tudásokkal, készségekkel, értékekkel változtatni kívánnak a hazai gazdasági, politikai struktúrákon, viszonyokon, ám a helyi közeg masszív ellenállása megghiúsít minden újító kísérletet (Cerase 1974).

Ha első pillantásra távolinak tűnik a végleg hazatérő migránsok és a helyi gazdasági, hatalmi, politikai struktúrák viszonyáról, a migráció változtatási potenciáljáról és annak korlátairól közel fél évszázaddal ezelőtt írt tanulmány, tanulságai mai tudásunk szerint is általánosíthatók.²⁵ Meggyőző tapasztalatok szólnak amellett, hogy a migráció, a hazaküldött pénzek és társadalmi remittenciák nem vezetnek automatikusan a kibocsátó társadalom javát szolgáló gazdasági, társadalmi,

²⁵ A hazatérő migráció és fejlődés kapcsolatának elemzése során Cassarino (2004) arra hívja fel a figyelmet, hogy a hazatérni szándékozó migránsok eltérő mértékben rendelkeznek mobilizálható forrásokkal (pénz, tudás, készségek, kapcsolatok), és nem egyformán készültek fel a hazatérésre. E felkészültség/készültség részint a befogadó országban szerzett tapasztalatoktól függ, de attól is, hogy miként észlelik és értelmezik az otthoni gazdasági, politikai, intézményi változásokat (Cassarino 2004). Hozzátennének ehhez, hogy a hazai viszonyokról alkotott percepció, az otthoni változások értékelése hozzájárulhat a hazatérés elodázásához, a transznacionális élethelyzet kitozódásához.

politikai változásokhoz. A bennük rejlő változtatási, fejlesztési potenciál a befogadó és kibocsátó országban egyaránt csak sajátos gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok között érvényesülhet. A kibocsátó országok kormányai kiépíthetnek olyan politikai, jogi, intézményi környezetet, ami ösztönzi a transznacionális migránsok otthoni aktivitását, befektetéseit, politikai részvételét, hazatérését,²⁶ és ezzel a fejlődésnek kedvező légkört teremthetnek. De ennek az ellenkezője is megtörténik, amikor a hazai gazdasági, társadalmi, politikai struktúrák, amelyek a migrációt eleve kiváltották, változatlanok maradnak vagy romlanak, s ez csak a további elvándorlást ösztönzi, sőt a migráció éppen a politikai elégedetlenség, a politikai részvétel csökkenéséhez is vezethet.²⁷ A migráció, a mégoly sok hazautalt pénz nem gyógyír a kibocsátó ország strukturális problémáira, és önmagában nem eredményez több szabadságot, demokráciát, és főként nem helyettesítheti a hazai reformokat, politikákat és fejlesztési programokat (Castles 2009, Castles–Delgado Wise 2008, Glick Schiller–Faist 2010, De Haas 2005, 2009, De Haas–van Rooij 2010).

Cirkuláris migráció – a megoldás?

Portes szerint a migráció fejlődésre gyakorolt hatásainak megítélésekor meg kell különböztetnünk a migrációs áramlások tágabban vett strukturális jelentőségét és ezen belül a változtatási potenciálját. A migráció által elindított tényleges változások az érintettek számától és összetételétől, valamint a mozgás időtartamától függenek – jelentős különbség van a magas kulturális tőkével rendelkezők és a fizikai munkások mozgásai, illetve az állandó és a cirkuláris migráció között (Portes 2008, 2010a, 2012, 2013). A történelemben voltak földcsuszamlásszerű változásokat elindító nagy vándorlások,²⁸ napjainkban azonban nem tapasztalhatunk ilyen horderejű folyamatokat. Noha a globális észak befogadó országai gyakran fenyegetést látnak a migrációban és a migránsokban, a valódi társadalmi változást a befogadó társadalom értékrendjének és/vagy osztályszerkezetének átalakulása jelentené, amire azonban nem látunk példát. A migránsok és leszármazottaik kulturális diverzitást teremtenek, altársadalmakat hoznak létre a társadalom peremén, lehetnek fölfelé és lefelé egyaránt mobilak a befogadó társadalomban, de a fenti

²⁶ A hazatérő migrációt a cirkuláris migráció egy sajátos állomásának tekinthetjük (Nadler et al. 2016), amelyhez ugyanolyan politikai remények, elvárások kapcsolódnak, mint a cirkuláris migrációhoz, vagyis, hogy a hazatérők a fejlesztés/fejlődés fontos szereplői lehetnek a kibocsátó országban (Cassarino 2016).

²⁷ Böröcz hivatkozik Krilova (2008) kutatási eredményeire, amelyek azt mutatják, hogy a családoknak hazaküldött megtakarítások hozzájárulnak a politikai aktivitás csökkenéséhez (Böröcz 2017:395).

²⁸ Mint például a „barbár invázió”, amely elsöpörte a Római Birodalmat, Kanada, Ausztrália és más telepes gyarmatok benépesítése, az írek emigrációja az éhínség elől az Egyesült Államokba és más országokba, vagy a második világháborút követő zsidó exodus Palesztinába (Portes 2010a:1545).

értelemben vett alapvető átalakulást nem indítanak el (Portes 2010a). A hazautalt pénzek strukturális jelentősége ellenére a migráció a kibocsátó országokban inkább megerősíti, mintsem megváltoztatja a fennálló viszonyokat. Mindazonáltal a migráció hatása a kibocsátó országokban nagyobb horderejű, mert a globális világban a gazdasági, intézményi hatalom, technológiai tudás egyenlőtlen megoszlása a fejlettebb, befogadó országoknak kedvez. Ezek képesek szabályozni a migránsok mozgását annak érdekében, hogy gazdasági hatalmukat ne háborítsák nemkívánatos társadalmi változások. A kibocsátó periferikus országok nagyon ritkán rendelkeznek olyan hatalommal, amely hasonló módon képes szabályozni az emberek kiáramlását, mozgását (Portes 2010a:1555).

A hosszú távra szóló, esetleg tartós letelepedéssel járó migráció kedvezőtlen következményei egyértelműek a kibocsátó ország számára, s nem csupán a magasan kvalifikált csoportok tartós távozása miatt. A migrációt fenntartó társadalmi hálózatok ugyanis kétarcúak, mert a költségek és kockázatok csökkentésével sokak számára teszik lehetővé a migrációt, de egyes települések, vidékek elnéptelenedéséhez vezethetnek. Portes szerint ezért is kedvezőbb a ciklikus, cirkuláris migráció mind a kibocsátó, mind a befogadó ország számára, mert kevésbé hat kedvezőtlenül a társadalmi, kulturális struktúrákra. Ugyanakkor azért is jobbnak tartja a cirkuláris migrációt, mert megvédheti a kivándorolt közösségek második generációját a lefelé tartó asszimiláció veszélyeitől, a deviancia különböző formáitól, az erőszak és bűnözés kultúrájától, amelyeket a hazatérő/hazatoncolt fiatalok negatív szociális remittenciaként visznek magukkal a kibocsátó országba, közösségekbe (Portes 2008, 2012, 2013, a negatív szociális remittenciákról lásd még Levitt 1998, Levitt–Lamba–Nieves 2011).

A cirkuláris migrációhoz fűzött remények háttérben az a feltételezés áll, hogy mindhárom fél jól jár vele. A transznacionális migránsoknak és családjaiknak nem kell a tartós letelepedéssel járó anyagi és érzelmi terheket viselniük, és a hazautalt pénzek javítják a háztartások életkörülményeit; a befogadó országnak nem kell költenie a migránsok integrációjára; a kibocsátó ország pedig nem veszíti el a népességét, és a hazautalt pénzeszegek is hozzájárulnak fejlődéséhez.²⁹ A hármas nyereség optimista forgatókönyvét azonban nem egy kutató illeti kétellyel és kritikával. Ez a koncepció lényegében nem számol az érintett szereplőkkel, azzal, hogy az idők során változhatnak a migránsok és családjaik aspirációi, tervei, s ezek nem feltétlenül esnek egybe a kormányzatok szándékaival. Példaként szolgálhat erre a németországi török vendégmunkások története; az olajválság nyomán a nyugatnémet kormány a vendégmunkások hazatérését ösztönözte volna, azok egy jelentős része azonban az új helyzetre családgyejesítéssel válaszolt, családtagjaik követték őket Németországba (Pries 2016). A további kritikák a migrációs és munkarezsimek kettős természetére hívják fel a figyelmet (lásd erről a migrációt

²⁹ Politikai dokumentumként lásd a Global Commission on International Migration 2005-ben megjelent kiadványát, amely az időszakos migrációt támogató államközi programok indítását szorgalmazza.

tápláló erőkről szóló fejezetet e tanulmányban). A globális észak országai a magasán kvalifikált migránsok tartós jelenlétében, az alacsonyan képzettek, fizikai munkások és más, nem szívesen látott migránsok mozgásának korlátozásában, a migrációs rezsimek szigorításában érdekeltek. Ezzel szemben a kibocsátó országok érdeke nyilvánvalóan a képzett emberek megtartása és a fölöslegesnek tekintett, illetve munkanélküli emberek migrációja lenne (Castles 2009:21). Az északi migrációs rezsimek a munka új rezsímjét támogatják, ami nem más, mint visszatérés a vendégmunkás-politikához, amelyet most némi eufemizmussal cirkuláris migrációnak neveznek (Castles 2009, Castles–Delgado Wise 2008). Akik a cirkuláris migrációt idealizálják, a kizsákmányolás új formáit legitimálják, teszi hozzá Glick Schiller, a hazautalt pénzek hasznának hangsúlyozása mellett nem veszik figyelembe a rövid távú szerződéses munkákhoz kötődő restrikciónkat, az állampolgársághoz való hozzáférés, a letelepedés és a családdegyesítés jogának korlátozását (Glick Schiller 2010:47). A hármasszoros nyereség forgatókönyve, ha empirikusan igazolható lenne is, elfeledkezik azokról, akik otthon maradván viselik családtagjaik migrációjának terheit, és elfedi azt a tényt, hogy a cirkuláris migráció költségei és nyereségei egyenlőtlenül oszlanak meg a kibocsátó és a befogadó ország között (Glick Schiller 2010, Faist 2016). A migrációs rezsimek végső soron fenntartják az emberek cirkuláris migrációját, és ezzel folyamatos, növekvő szükségletet teremtenek a hazautalt pénzek iránt (Faist 2008).

Fejlődés, szegénység, egyenlőtlenségek

A migráció és fejlődés viszonyához kapcsolódó egyik „mítosz”, hogy a migráció ellen megfelelő megoldást jelent a kibocsátó országok fejlődésének elősegítése gazdaságpolitikai eszközökkel, segítekkel. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a fejlődés, a háztartások bevételeinek növekedése rövid- és középtávon éppen hogy nem csökkenti, hanem serkenti a migrációt. Ez a jelenség a migráció, a migrációs aspirációk és képességek szelektivitásával függ össze, hiszen a migráció olyan vállalkozás, amelyhez nemcsak anyagi fedezetre van szükség, hanem olyan kapcsolatokra, hálózatokra is, amelyek csökkentik a veszélyeket, kockázatokot, amelyek azonban nem mindenki számára hozzáférhetők. Ebből fakadóan a migráció jellemzően nem a legszegényebbek, a legnagyobb nyomorban élők stratégiája (De Haas 2005). Mindez azonban nem azt jelenti, hogy közülük nem próbálkoznak; éppen a legszegényebb családokból érkeznek az „illegális”, dokumentumokkal nem rendelkező migránsok többsége, akik a migráció költségeit gyakran csak eladósodás árán tudják biztosítani, és a célországban nemritkán azért dolgoznak, akár bűnszervezetek számára is, hogy tartozásaikat visszafizessék (Kapur 2004).

Saját magyarországi kutatásunk eredményei egybecsengenek a nemzetközi tapasztalatokkal; az alacsonyan iskolázott, nagy szegénységben élő roma családok etnikai alapon működő, granovetteri értelemben ugyan megtartó (Granovetter 1973), de kizsákmányoló hálózatokon keresztül tudnak bekapcsolódni a migráci-

óba, és külföldön, jellemzően informálisan munkát vállalni. Észak-magyarországi terepünkön gyakran előfordult, hogy a család súlyos eladósodás árán volt csak képes a kanadai vagy európai migrációra, s ennek eredményeként erős függőségi viszonyba került a migráció költségeit megelőlegező, már kint élő családoktól. Közöttük sokan már Magyarországon is az eladósodottság, uzsora csapdájában tudtak csak túlélni, ezért ugyan az itthoninál valamivel jobb anyagi körülmények között, de ugyanolyan kiszolgáltatottságban éltek, mint a migráció előtt. Másként fogalmazva, ezekben az esetekben a „rokonsági hálózatok áthelyeződése” (Tilly 1990) a kiszolgáltatottságra épülő hálózatok áthelyeződését jelenti (Váradai et al. 2017, Virág 2018 és tanulmánya e kötetben).

A transznacionális, munkavállalási célú migráció, „hacsak nem politikai szándék, erőszak következménye, a társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai átalakulásból és az ezzel járó egyenlőtlenségekből fakad, amelyek nem egy esetben növekszenek is; a migráció – legalábbis közvetlenül – nem járul hozzá az egyenlőtlenségek csökkenéséhez”. Mindez nem jelenti azt, hogy egyéni, illetve háztartási szinten a migráció ne lenne a munkalehetőségek és társadalmi védelem biztosításának sikeres stratégiája (Faist 2014:208). A migráció tehát, szelektív természete miatt, alapvetően nem változtat a kibocsátó ország hatalmi, kaszton, etnicitáson vagy osztálykülönbségeken alapuló egyenlőtlenségein, nem tekinthető nagy „ki-egyenlítő” erőnek. Mindazonáltal ez, legalábbis hosszú távon, nem jelenti azt, hogy ne érinthetne kedvezően bizonyos szegény társadalmi csoportokat (Faist 2016), és a háztartások, családok szintjén bizonyosan mérsékelheti a szegénységet.

Egy nemrég lezajlott nemzetközi összehasonlító kutatás a magyarországi, szlovák és cseh romák kanadai migrációját vizsgálta. Az volt az általános tapasztalat, hogy a Kanadából visszatérő családok a kinti pénzből házaikra költöztek vagy házat vásároltak, ami a helyi roma közösség szemében a migrációhoz köthető siker látható jele. Ugyanakkor a lakás- és életkörülményekben bekövetkezett javulás nem eredményezte az adott lokális társadalom átrétegződését, az érintett családok többséghez viszonyított pozíciója nem változott. A családok a megta- karításokat néha a további migráció finanszírozására fordították. Összességében azonban a kanadai migráció nem a felfelé irányuló társadalmi mobilitás eszköze volt, és nem járt a társadalmi státusz változásával (Vidra 2013a:14). Egy másik, a romániai romák migrációjával kapcsolatos kutatás ezzel szemben arra az általános következtetésre jutott, hogy a migráció az érintett családok státuszának emelkedésével és spontán lakóhelyi deszegregációval jár. Az öt különböző lokalitásban vegyes módszertani eszközökkel végzett kutatás arra is rámutatott, hogy a migráció hatásai romák és nem romák (magyarok, románok) hagyományos kapcsolatainak mintázataitól is függenek; a hazautalt pénzeket ott fordították a gyermekek taníttatására, ahol a többségi magyarok és a romák között hosszú idő óta kliens–patronus típusú viszonyok működnek. Mindazonáltal, akárcsak a román többségi közösségekben, az új ház építése a migrációban érintett romák számára is a státuszemelkedés vágyott és látványos kifejeződése. A migrációnak köszönhetően a szegregált telepen, településrészekén kívül vásárolt, majd lebontott és

újjáépített ház nemcsak tulajdonosai anyagi jólétét, emelkedő státuszát szimbolizálja, de munkalehetőséget is teremt a helybelieknek: építőként, a tulajdonos távollétében a ház felügyelőjeként, az idős szülők gondozójaként. A migrációban érintett romák e látványos státuszjavulását a nem roma lokális többség pedig a romák civilizálódásaként értékeli (Toma–Tesär– Fosztó 2017).³⁰ Egy partiumi falu példája alapján más szerzők is arra hívták fel a figyelmet, hogy a migrációnak kedvező hatása van a romák településen belüli mobilitására, s hogy a térbeli mozgás egyben az életmód- és aspirációváltást, a „parasztosodás” iránti igényt is kifejezi (Kiss–Kiss 2017).

A példák többek között arra mutatnak rá, hogy a migráció során felhalmozott, formális vagy informális csatornákon hazaküldött és a kibocsátó helyi társadalomban befektetett anyagi források munkalehetőséget biztosíthatnak a helyi piacon, adott esetben a szegényebb rokonok, családok számára is jövedelemforrást teremtve.³¹ A munkaerő-kereslet, s ezzel a gazdaságélénkítő hatás tartóssága a lokális migrációs mintáktól, az érintett családok számától, a cirkuláris migráció tartamától, huzamosságától függ. Az pedig, hogy a külföldön megkeresett jövedelmeket az érintett háztartások mire fordítják, alapvetően a lokális társadalmi kontextus figyelembevételével érthető meg és értelmezhető. Ha az imént idézett kutatás kapcsán felmerül bennünk a kétely, hogy a tulajdonosok külföldi tartózkodása miatt az év legnagyobb időszakában lakatlan ház építése vajon nem értelmetlen pazarlás-e, akkor vissza kell térnünk ahhoz a kérdéshez, hogy a migráció és fejlődés kontextusában miként értelmezhetjük az emberi ágenciát.

Ágencia és fejlődés

Amartya Sen szerint „a fejlődést olyan folyamatnak is tekinthetjük, amelynek során bővül az a szabadság, amelyet az emberek ténylegesen élveznek” (Sen 2003:19). A bővülő szabadságnak köszönhetően az emberek képessé válnak arra, hogy olyan dolgokat tegyenek meg, olyan életet éljenek, amelyet értékesnek tartanak, valamint arra, hogy saját helyzetükön javítsanak, és a környezetüket alakítsák. Az „ágens” tehát „olyan ember, aki cselekszik és változást idéz elő, és akinek sikereit saját értékeinek és céljainak szempontjából lehet megítélni, függetlenül attól, hogy ezeket az értékeket és célokat valamilyen külső kritérium szerint is vizsgáljuk-e” (Sen 2003:41).

³⁰ A kutatási eredményekből nem derült ki, hogy a romák beköltözése a többségi társadalmi környezetbe nem eredményezi-e a többségi családok elvándorlását és így a romák települési szintű szegregációját. Toma Stefánia és Fosztó László személyes közlése szerint a kérdés nem válaszolható meg egyértelműen, mert az egyes települési kontextusok nagyon eltérőek, s mert az etnicitás szerepe mindig csak az osztály- és státuszszelvezettel együtt értelmezhető. Köszönöm Toma Stefániának és Fosztó Lászlónak a kiegészítést.

³¹ Már idéztünk hasonló marokkói példát, lásd De Haas–Van Rooij 2010.

A kérdés az ágencia perspektívájából úgy vetődik fel, mondja De Haas (2009), hogy a migráció során bővül-e az emberek szabadsága, vagyis növekszik-e a képességük arra, hogy az általuk értékesnek tartott életet éljék, a saját életüket ellenőrizzék. Az emberek rendelkeznek ágenciával, ezért mobilitásuk is rendelkezik a strukturális változtatás potenciális erejével. A migrációval az emberek gyakran a saját országuk által támasztott strukturális, gazdasági, társadalmi, politikai kényszereket akarják meghaladni, maga a migráció melletti döntés, a mozgás is az ágencia kifejeződése. Ugyanakkor a strukturális korlátok az ágencia gyakorlását, ebből következően a változtatás lehetőségeit is erősen limitálják. Éppen ezért a mobilitás, a migráció által elindított változások előre nem meghatározottak, és nemcsak a küldő és befogadó országok általános fejlődési környezetén, a strukturális korlátok természetén és erején múlnak, hanem azon is, hogy a migráció miként hat az egyének képességeire. A képességekre gyakorolt hatások azonban a migráció szelektivitásán és a migránsok befogadó országbeli legális státuszán múlnak, egyúttal a migrációban érintettek aspirációitól, preferenciáitól, valamint attól is függenek, hogy miként ítélik meg lehetőségeiket, mit várnak, remélnek a kibocsátó és befogadó országokban. Könnyű belátni, hogy egy külföldön legálisan tartózkodó, az otthoninál magasabb jövedelmi színvonalat élvező, kedvező munkakörülmények között dolgozó, magasan kvalifikált szakember ágenciáját, vagyis képességét a jónak tartott életre eltérő mértékben bővíti a migráció, mint mondjuk egy spanyol vagy német farmgazdaságban feketén foglalkoztatott roma szezonmunkását. Ugyanakkor utóbbi számára a külföldi munka, bármilyen méltatlan körülmények között végezze is, többletjövedelmet biztosít és az otthoni boldogulás eszközévé válhat – másként fogalmazva, a migráció mindig rendelkezik azzal a potenciállal, hogy a migránsok és családjaik jóllétére hasson (De Haas 2009, Szelényi 2016).³²

A migráció és fejlődés viszonyát a(z) általam) fontosnak tartott szerzők segítségével körbejárva azt láthattuk, hogy a migráció önmagában nem képes változtatni a globális egyenlőtlenségeken, és nem tudja elbontani azokat a kemény strukturális korlátokat sem, amelyek a befogadó és küldő országban a lehetőségeket, a migrációs aspirációkat, döntéseket, perspektívákat és utakat meghatározzák. Mégis lehet strukturális jelentősége és változtatási potenciálja a kibocsátó országokban.

Magyarország félperiferikus helyzetet foglal el a globális egyenlőtlenségek rendszerében, a kelet-nyugati lejtőn (Melegh 2006, Románia vonatkozásában lásd Horváth–Kiss 2015), a külföldön dolgozók és élők által hazautalt pénzek összegének növekedése inkább a külső függőség megerősödésének veszélyét, s ezzel a félperiferikus helyzet tartósságát vetíti előre (Böröcz 2017). A külföldi munkavállalás hazai munkaerő-piaci hatásairól Hárs Ágnes szerint a hozzáférhető statisztikai adatok nem nyújtanak megfelelő információkat. Más európai országok ada-

³² Az Emirátusokban dolgozó pakisztáni vendégmunkások nem ok nélkül hasonlítják kizsákmányoló munkakörülményeiket, helyzetüket a rabszolgákéhoz, ennek ellenére vállalkoznak az útra és az otthonról való hosszabb távollétre, hogy családjuk jóllétét biztosítsák (Szelényi 2016).

taít elemezve azonban arra a következtetésre jut, hogy a munkaerő nagymértékű elvándorlása a kibocsátó országban a munkanélküliség csökkenéséhez, valamint a munkabérek emelkedéséhez vezet, további lehetséges hatásnak látja a gazdasági, technológiai innovációt, modernizációt is (Hárs 2016b).³³ Saját kutatási terepeinken a transznacionális migráció lokális hatásainak következményei és értelmezésük eltérő a települési kontextus függvényében, nagyban a migráció által érintettek összetételén, a migráció típusán, a külföldi tartózkodás tartósságán vagy ciklikusságán múlnak. Terepeink között a dél-dunántúli kisváros a legnagyobb, leginkább rétegzett, intézményekkel ellátott település, ahol a képzett, fiatal, mobilabb emberek, családok huzamosabb, tartósnak ígérkező migrációja nemcsak az értékesítésre kínált üres házak nagy számán látszik, de a helyi gazdasági, politikai elit aggodalmait is kiváltotta. Az észak-magyarországi kisvárosban a romák kanadai és nyugat-európai migrációjáról a helyi nem roma elit nem vesz tudomást, látókörén és érdeklődésén kívül marad az is, hogy e migráció hogyan hat a szegregált telepeken élő romák életkörülményeire (Durst 2018 és tanulmánya e kötetben). Az alföldi kistelepelesen a népesség szelektív elvándorlása már hosszú évekkel ezelőtt megindult, s a jelenlegi elvándorlás jellemzően nem külföldre, hanem a közeli városokba irányul. A faluvezetés a cirkuláris migráció kifejezett előnyének tartja, hogy csökkenti az átmeneti segélyekre és közfoglalkoztatásra szoruló helyiek számát. Ebben a faluban tudunk arra példát, hogy az időszakos külföldi munkavállalás eredményeképpen felhalmozott pénz, uniós támogatási források mobilizálása mellett, egy farmgazdaság kiépítésének eszköze volt, másutt nem számoltak be a migráció közvetlen gazdaságfejlesztő hatásáról. A külföldön keresett, hazautalt, hazahozott pénzek vizsgált településeinken is elsősorban a lakáskörülmények javítását szolgálták; a romák saját településükön, illetve a szegregált településrészekben belül újították fel házaikat, volt, aki ki tudott költözni a telepről, az alföldi faluban azonban néhányan más környékbéli településeken vettek házat. A migrációban részt vevő középkorú és idősebb asszonyok a külföldön megkeresett pénzt nemegyszer gyerekeik, unokáik taníttatására, egzisztenciájának megalapozására szánják és/vagy arra gyűjtenek, hogy betegség esetén ne szoruljanak a gyerekeik támogatására. Sokan viszont hiteleik törlesztésére, a rezsizámlák kifizetésére kénytelenek fordítani külföldi keresetüket.

Vajon fejlődésnek tekinthetjük-e, ha a migráció eredményeként egy család megmenekül az elől, hogy elárverezzék a lakást a fejük fölül? Ha nem kell attól félni, hogy nincs miből kifizetni a rezsizámlákat? Ha ki tudnak költözni a szegregált telepi környezetből? Ha van pénz arra, hogy olyan felvágott kerüljön az asztalra, amire amúgy nem telne? Ha sikerül autót vásárolni, s így könnyebben

³³ A munkavállalási célú transznacionális migráció kedvezőtlen hatása az egészségügyben látványosan érzékelhető, ahol más tényezőkkel, az orvostársadalom előregedésével, a pályaelhagyással együtt, többek között az ellátatlan körzetek számának emelkedéséhez vezet. (Az egészségügyi elvándorláshoz lásd pl. Boros–Pál 2016, Varga 2016). Köszönöm Uzzoli Annamáriának, hogy e tanulmányokra felhívta a figyelmemet. A médiákban gyakran olvashatunk, hallhatunk az ágazatok sorát elérő munkaerőhiányról.

mozog a család? Ha elhárítható a családi kisgazdaság felszámolásának veszélye? Ha a következő generációk társadalmi (és vélhetően térbeli) mobilitását támogatjuk a migrációnak köszönhetően? Ha új tudást, ismereteket, készségeket sajátít el valaki külföldön (lásd még társadalmi remittenciák), amelyek könnyebbé teszik az életét? A fejlődés jele-e, ha a kint megkeresett pénzünkből szárítógépet, vagy szilikonos süteményformákat vásárolunk, s hozunk haza a magunk és családtagjaink örömére?

Ha a fejlődést úgy értelmezzük, mint az emberek képességének bővülését arra, hogy az általuk jónak, értékesnek tartott életet élhessék, akkor a fejlődéshez elválaszthatatlanul hozzátartoznak az emberi jóllét olyan dimenziói, mint a megfelelő otthon, az egészség, a tanulás, a fogyasztás, a biztonság. Az emberi képességek felől nézve azt mondhatjuk, hogy a remittenciák felhasználása a lakhatási körülmények javítására vagy az akár látványos fogyasztásra fejlődésnek tekinthető akkor, ha a hazautalt összegek nagyobb szabadságot adnak a migránsok és a háztartások számára, hogy adott lokális kontextusban eldöntsék, mire fordítják a pénzt, vállalkozásra, vagy a presztízst kifejező fogyasztásra (De Haas 2005:1275).

Ameddig a migrációnak köszönhetően nő az emberek képessége arra, hogy saját életük felett ellenőrzést gyakoroljanak, ameddig javítja az emberek jóllétét, biztonságát, képességét arra, hogy az általuk vágyott élethez legalább közelítsenek, ameddig tehát bővül ágenciájuk, cselekvési terük, szabadságuk, addig beszélhetünk migráció és fejlődés pozitív kapcsolatáról. De nem feledkezhetünk meg azokról a mindig jelen lévő strukturális keretokről, amelyek az ágencia gyakorlását támogatják vagy korlátozzák, ahogy a migráció áráról, a vele járó egyéni, családi, közösségi költségekről, lelki, érzelmi veszteségekről, amelyek így vagy úgy mindenkit érintenek, akár elmozdul, akár marad (De Haas 2009). Az általunk megismert, migrációban érintett emberek, családok többsége számára a migráció kényszerű döntés volt, amit előzetesen nem terveztek, s ami számukra lemondásokkal, nehézségekkel, veszteségekkel is jár. Fontos tudatosítanunk, hogy az ágencia szabadsága azt is jelentené, hogy az ember nem kényszerül migrációra, mert itthon is boldogulhat.

*

A kötet tanulmányaiban megjelenő kutatási eredményeink alapján úgy gondolom, hogy a sokszor egyazon migrációs történeten vagy az érintett családokon belül is ellentmondásos vágyak és tervek, valamint az elkerülhetetlenül ambivalens migrációs tapasztalatok visszatükrözik a migrációs szakirodalom sokszínű mozaikját. A mi kutatásunk a mikroszint, a migrációban érintett emberek felől közelítve tett kísérletet arra, hogy a tapasztalatok sokszínűsége, valamint a strukturális kényszerek és az ágencia fényében újrendezze ezt a kaleidoszkópszerűen feltárolt képet.